

QADIMGI TURKIY VASIQALAR STILISTIKASI

Qosimjon SODIQOV,

Toshkent davlat Sharqshunoslik instituti
professori, filologiya fanlari doktori
kasimjonsadikov@gmail.com

Abstract: *In the beginning of the last century, Russian and Western European scientists discovered many historical ruins and manuscripts as a result of scientific expeditions to the historical lands of present-day Xinjiang. Among the manuscripts were the official documents created by the ancient Turkic Buddhist monarchy. Most of these historical documents are in the Old Uighur script with extensive information on the socio-economic system of the ancient Turkic states, the relationships between people, trade and legal systems.*

These official documents contain wealthy land owners' business forms, farmers' and ordinary peoples' papers on selling and buying, slaves' complaints about their owners', rental papers', the notes on freedom, statements of the wealthy slave owners and many others. All of the mentioned manuscripts have proof of an established state's political system, a formal etiquette of the landowners, the conceptualization of the rule of law, a high-developed social rights' system, and a strong established court system.

This article presents ancient Turkic official documents found in Turf which are studied stylistically. These documents are important in historical monuments in Turkic written literary language. They serve as a reliable material in the study of historical formation and development of the Turkish official style.

Key words: *manuscripts, Old Turkic writings, history of Turkic documents, stilistics of the official documents, expressing spoken speech in a text*

Kirish

O'tgan yuzyillikning boshlarida rus va G'arbiy Yevropa olimlarining hozirgi Sinjon o'lkasiga, xususan, ko'hna Turfon vohasiga uyushtirgan ilmiy ekspeditsiyalari natijasida, bu yerdagi eski xarobalar, chekka qishloqlardan ilk o'rta asrlarga tegishli yodgorliklar, eski qo'lyozmalar topildi. Son-sanoqsiz bitiglar orasida o'tmishdan qolgan hujjatlar ham bor edi. Hozirgi paytda ushbu hujjatlar dunyoning yirik qo'lyozma fondlariga tarqab ketgan. Katta bir qismi Berlin Brandenburg akademi-

yasining qo'lyozmalar fondida¹, Sankt-Peterburgdagi Sharq qo'lyozmalari institutida, Urumchidagi Tarix muzeyida saqlanayotir.

Turfondan topilgan ushbu rasmiy hujjatlar xonlarning yorliqlari yoki yurt egalarning o'zaro yozishmalari, davlat miqyosidagi yirik diplomatik hujjatlar emas. Ular yirik yer egalari, boylar, de-

¹Berlindagi Brandenburg fanlar akademiyasining qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan hujjatlarning fotolari "Digitales Turfan-Archiv" nomi bilan internet tarmog'iga joylashtirib chiqilgan: www.Turfanforschung.com.

hqonlar, oddiy kishilarning oldi-berdisi, xo'jalikning kirim-chiqimi, kimgadir sotilgan yer hujjati, ijaraga olingan yer uchun yozilgan tilxatlar, qarzga olingan don-dunni, matoni ortig'i bilan qaytarish to'g'risidagi vasiqalar, qullarning o'z beklari ustidan yozgan shikoyatlari yoki yirik boylarning o'z quliga bergan erk hujjatlaridir. Ular o'sha kezlarda davlat siyosiy boshqaruvi, rasmiy-huquqiy munosabatlar, mahkama ishlari yo'lga qo'yilgani, qonun ustuvorligi ta'minlangani, jamiyatning huquqiy savodxonlik darajasi yuqori ekani, huquq-targ'ibot masalalariga jiddiy qaralganidan dalolat beradi. Eng muhimi, o'sha davr jamiyatida kishilar orasidagi ijtimoiy-siyosiy masalalar bo'ladimi, yer va mulk egaligi, savdo-sotiq, oldi-berdi ishlari deysizmi, hamma-hammasi davlat qonunlari doirasida ishlagan va bular, qoidaga ko'ra, rasmiylashtirib qo'yilgan.

Ushbu hujjatlar eski turkiy-uyg'ur yozuvida bo'lib, qadimgi turk-moniychi va buddizm jamoalari tomonidan yaratilgan. Bu narsa davlat ishlarida, ayniqsa, hujjatchilikda turkiy tilning, uyg'ur yozuvining mavqei yuqori ekanini bildiradi. Qadimgi turk jamoalaridan qolgan ushbu yozma yodgorliklar hujjatchilikning nodir manbalari bo'lib, turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va tarixiy taraqqiyotini o'rganishda katta ahamiyatga ega.

Hujjatshunoslikda bu turdagi bitiglarni *vasiqa* deyiladi. *Vasiqa* – qulga berilgan erkinlikni, kishilar o'rtasidagi oldi-berdini, garovga qo'yilgan buyumni, sotilgan yoki ijaraga olingan mulkni, merosni tasdiqlovchi, dalillovchi rasmiy hujjat, tilxatdir. *Vasiqa* so'zi atama sifatida keyinchalik, o'rta asrlardan buyon ishlatila boshladi. Ilk o'rta asrlar va undan narida esa ularni yalpisiga *bitig* deb, turlarini bir-biridan farqlash uchun,

qarz olish vasiqasini *ötüg bitig*, vasiyatnomani *qumaru bitig*, qulga erkinlik beruvchi vasiqani *boş bitig* atalgan va b. Keyingi atamadagi *boş* so'zi – “erkinlik, ozodlik” anglamidadir.

Vasiqa hujjat tuzdirayotgan kimsalarning, olimchi va berimchining ko'z o'ngida, bunga qo'shimcha holda, ikki-uch kishi guvohligida tuzilgan; ularning qo'li, belgi-tamg'asi bilan tasdiqlangan. Siyosiy-iqtisodiy, huquqiy munosabatlar vasiqa tuzilgan, qo'l qo'yilib, tamg'a bosilgan kundan boshlab kuchga kirib, rasmiy tus olgan.

Vasiqalarning hozirgi saqlanganlik holati va matn paleografiyasi

Ilk o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlarning **hozirgi kezdagi saqlanganlik darajasi** har xil: ba'zilari, qog'ozining uringanligi demasa, nisbatan yaxshi turibdi. Ayrim bitiglar nihoyatda parokanda, qog'ozini titilib ketgan, matnning bir parchasigina saqlangan, xolos.

Matnlarning rangi bir xil emas: quyuc siyoh bilan tiniq yozilganlari ham ko'p, orada siyohi namiqib, o'chib ketganlari ham bor. Lekin, bir jihatiga tan bermak kerak, ko'pining siyohi xali xanuz tiniqligicha turibdi.

Ayni chog'da ayrim hujjatlarning originali yo'qolgan. Muhimi shundaki, bitiglarni topib keltirgan yoki ilk bor o'rganib, nashr ettirgan olimlar o'sha original nusxalardan foydalanganlar. Lekin orada nima bo'lgani noma'lum, ayrim hujjatlarning o'zi yo'q. Yaxshiki, ular o'sha chog'da suratga olib qolingani ekan. Hozir o'sha suratga olingan nusxalarigina qolgan, xolos. Ushbu fotonusxalar ham Rossiya FA Sharq qo'lyozmalari institutida boshqa qo'lyozmalar orasida saqlanmoqda.

Matn ko'rk'i va badiiy bezaklari. Vasiqalarda ortiqcha bezaklar yo'q. Matn bir tekis, chiroyli xat bilan tartibli yozilgan bo'lsa, yutug'i shunda.

Vasiqalarni ba'zan savodli, oldi-berdi qilib yurgan mansabdor kishilarning o'zlari bitgan. Ko'pincha bu yumush bilan baxshi (o'tmishda kotibni shunday atashgan) yoki idora xodimi (notarius) shug'ullanar edi. Vasiqalarning xat uslubida ham bu narsa sezilib turadi: oldi-berdi qilib turgan kimsalar bitgan vasiqalarning xat uslubi oddiy, ba'zan qatorlarida izchillik yo'q, shoshib yozilgani bilinib turadi. Kotiblar yoki idora xodimi bitgan vasiqalar esa tartibli, ayrimlarining xati chiroyli, injuday tizilib turadi.

Matndan tashqari, hujjatlarga muhr-tamg'alar yoki kishilarning o'z tamg'alari yoki belgilari qo'yib ketilgan. Matnda bular *tamya*, *nišan* yoki *belgü* deb atalgan.

Tamg'a va nishonlarning qo'yilish tartibi bor. Kishilarga tegishli tamg'a yoki belgi-nishon, odatda, vasiqa oxirlaganda qo'yilgan. Matnda uning kimga tegishli ekanligi ta'kidlab ham qo'yiladi.

Davlat idorasi yoki rasmiy kishilarga tegishli muhr-tamg'alarining qo'yilish tartibi biroz farqli. Bunda vasiqa yozib bo'lingach, bir betli bo'lsa, ko'pincha, matnning uchta joyiga: birinchi qatorning boshlanishiga, matnning o'rtasiga va so'nggi qatorning oxirlariga tamg'a bosilgan. Matn qog'ozning ters betiga o'tgan bo'lsa, u yerda ham so'nggi qatorga tamg'a urilgan. Ba'zi hujjatlarda matnning bir nechta joyiga muhr-tamg'a urib chiqilgan.

Kishilarning shaxsiy belgilari besh qirrali, olti qirrali, sakkiz qirrali yulduz, shuningdek, turli chiziqlar, geomertik shakllar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Ular ixtiyoriy tanlangan bo'lib, qoidasini

bir tizimga solish qiyin. Bunday belgilar, odatda, kichikroq narsalarning oldi-berdisi uchun tuzilgan vasiqalarda uchraydi. Nima bo'lganda ham, ular yuridik kuchga ega edi.

Muhr-tamg'alar esa to'rt burchakli, doirasimon, bodomsimon, sakkiz burchakli, yarimoysimon ishlangan bo'lib, ichiga o'ziga xos uslubda yozuv bitilgan. Muhr-tamg'alar yirik oldi-berdi hujjatlarida ishlatilar edi.

Xat turi va ilk o'rta asrlarda savodxonlik masalasi. Rasmiy hujjatlarini, vasiqalarni oldi-berdi qilib turgan kimsalar bitadimi, baxshilar yoki idora xodimi bitadimi, bundan qat'i nazar, savodxonlikka alohida urg'u berilgan. Aftidan, qo'lidan kelmagan kishilar bu ishga unnamagan chog'i. Xati oddiy yoki bir oz ko'rimsiz bo'lishi mumkindir, lekin matnning imlosi, xatosiz, yozma adabiy til o'lchovlari doirasida bo'lishiga e'tibor berilgan. Shuning bilan birga, hujjatchilikda rasmiy matnlar uchun ishlab chiqilgan stilistik o'lchov va qoliplarga amal qilinishi kerak edi.

Vasiqalar ilk o'rta asrlarning turkiy yozma adabiy tilida, yozma adabiy tilning rasmiy uslubida bitilgan.

Fanda ma'lum bo'lgan hujjatlarning til va uslubiy xususiyatlari ilk o'rta asrlarda turk jamiyatida hujjatchilik ishlari hamda huquqiy savodxonlik yuqori darajada ekanidan dalolat beradi.

Vasiqalar uchun, uyg'ur yozuvining uch xil uslubi tanlangan. Bular fanda *yarimkvadrat* (*polukvadratnoe*), *yarimkursivli* (*polukursivnoe*) va *kursivli* (*kursivnoe*) xat turi deb yuritiladi (*qarang*: UDD, 13). Yozuv uslublarining genezi si to'g'risidagi qarashlar ham qiziqarli. Bunga ko'ra, yozuvning birinchi turi Qo'chu bekligining ilk davrlarida yaratilgan hujjatlarda ishlatilgan (X–XI yuzyilliklar), uchinchi xili mo'g'ullar saltanati

davriga xos (XIII–XIV yuzyilliklar), ikkinchisi esa o'tish bosqichiga tegishli ekanligi ta'kidlanadi (*o'sha joyda*).

Uch turga bo'linganligi to'g'ri, bir-oq kursivli (ya'ni, yugurik) xat turining keyinchalik kelib chiqqan, deyilishi bir oz mulohazali. Sababi, Qo'chu bekligining ilk davrlarida yaratilgan deb chamalanayotgan vasiqalarning ko'pi yugurik xat turidadir. Anglashiladiki, ilk bosqichlarda yarimkvadrat ko'rinishli xat turi bilan bir qatorda, kursivli xatdan ham keng foydalanilgan. Yozuvning yarimkvadrat uslubi ham, kursivli uslubi ham aytarli bir paytda shakllangan. Qanday xat turining tanlanishi ko'proq kotibning mahorati va hujjatning nechog'liq muhimligiga bog'liq edi. Yozuv texikasining qiyin-o'ng'ayligiga qarab, keyinchalik kursivli yozuv ommalashib ketgan.

Buning boshqa bir misoli: To'xtamishxonning polyak qiroli Yag'ayliga yo'llagan yorlig'i bilan Temur Qutlug' yorlig'i bir madaniy muhitda, Oltin O'rdada yaratilgan; ikkovi ham hujjatchilikning klassik namunalari sanaladi, lekin har ikkisining xat uslubi boshqa-boshqa. Demak, xat uslublari va uning tanlanishi masalasida so'z yuritilganda shu narsalar ham inobatga olinmog'i kerak.

Yozuv turlarining xarakterli belgilari quyidagicha:

Birinchisi va eng ommalashgani yozuvning *yugurik* turidir. Bu xatdagi ayrim matnlar nihoyatda chiroyli, harflari mayda va tekis. Yugurik xatda oddiy qilib bitilgan vasiqalar ham ko'p. Bu uslub hammaning qo'li keladigan xat turi edi. Odatda, bu xat turi, uchli yo'nilgan qamish qalamda bitilgan.

Ayrim vasiqalar yozuvning *klassik kitobiy uslubi*da (*yarimkvadrat / polukvadratnoe*) bo'lib, lekin ularning soni oz.

Hujjatchilikda keng yoyilgan yana bir *xat uslubi klassik kitobiy uslub bilan oddiy yugurik xatning birikuvidan kelib chiqqan* (*yarimkursivli / polukursivnoe*). Bunday xat uchi to'mtoq yo'nilgan qamish qalamda bitilib, harflarning yozilish usulida bu narsa yaqqol ko'rinib turadi.

Vasiqalarda komponentlarning berilish usuli

Bitiglar hujjatchilikning barcha talblariga to'liq javob beradi: tuzilishi puxta; matn komponentlari o'zaro uyg'un; uslubi yuksak balog'at darajasida, terminlar tizimi mukammal; turkiy hujjatchilik uzoq uslubiy taraqqiyot bosqichidan o'tganligini anglatib turadi. Ayrim vasiqalarning yozuvini oddiy demasa, aytarli bari savodli bitilgan.

Qadimgi turkiy vasiqalar qulga erkinlik berish bilan bog'liq, qulni yoki yerni sotish bilan bog'liq, bola asrab olish bilan bog'liq, ekin maydonini ijaraga olish bilan bog'liq, don-dun, kunjit singari narsalarni qarzga olish bilan bog'liq, bo'zni biror narsaga ayirboshlash bilan bog'liq, qarzga pul yoki oltin-kumush olish bilan bog'liq holatlarda tuzilgan. Ularni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- (1) Qulga erkinlik berish vasiqalari;
- (2) Qulni sotish vasiqalari;
- (3) Kimsa yoki narsani garovga qo'yish vasiqalari;
- (4) Vasiyatnomalar yoki meros bo'lish vasiqalari;
- (5) Bola asrab olish vasiqalari;
- (6) Ekin maydoni yoki uzumzorni ijaraga olish vasiqalari;
- (7) Qarz olish vasiqalari;
- (8) Tavar-buyumni ayirboshlash vasiqalari;
- (9) Oldi-berdi vasiqalari;
- (10) Boshqa turdagi vasiqalar.

Vasiqashunoslikda, qolaversa, hujjatshunoslikda *matn komponenti* degan tushuncha bor. Matn komponentlari (ya'ni, bo'laklari) hujjat mazmuni, mundarijasiga qarab ajratiladi. Har qaysi komponent hujjatning muayyan bo'lagini tashkil qiladi. Komponentlar, ko'p jihatdan, vasiqalarning turiga bog'liq bo'ladi.

Vasiqalarning qolipi aniq, ularda *stereotip birliklar* – tez-tez takrorlanib turuvchi so'zlar, so'z birikmalari va jumlarlar, boshqa hujjatlarga qaraganda, ko'proq ishlatiladi. Shunga ko'ra, vasiqani “qolip-hujjat” desa bo'ladi.

Vasiqalarda komponentlarning berilish usullari tubandagicha:

Vasiqalarda sana(tarix, yil-oy-kun)ning berilishi. Yusuf Xos Hojib “sana”ni *yil-ay-kun* deb atagan: *Yil-ay-kun kečär-teg tiriglig kečär. – “Tiriglik yil-oy-kundek kechadi”* (QBN.50b,8). *Yil-ay-kun* “kalendar, taqvim”ni ham bildiradi. Sharq manbashunosligida *yil-ay-kun* ni *sana* yoki *ta'rix* deyiladi.

Vasiqalar hujjat tuzilgan kunni, ya'ni tarixni aytish bilan boshlanadi. Sana yil-oy-kun ketma-ketligida, ya'ni boshlab yil, keyin yilning oyi va oyning kuni aytiladi. Yil eskicha turk-muchal tartibida: *ud yil, it yil, qoyn yil* singari. Oylar eskicha sanoq ketma-ketligida: *birinč ay, ikinč ay, üçünč ay, törtünč ay* singari. Ikki xonali songa kelganda *bir yigirminč ay, iki yigirminč ay* deyiladi. Ayrim vasiqalarda oylar buddaviy otlari bilan atalgan: *aram ay* (birinchi oyning oti), *čaxšapat ay* (yil oxiridagi oyning oti) singari. Kuni aytilganda, ko'pincha, *yanjıqa* so'zi ham qo'shib qo'yiladi (*bir yanjıqa* singari), bu sanoq “(oyning) birinchi kunida” degan ma'noni anglatadi. Mana misoli: *Toñuz yil, onunč ay, altı y(i)g(i)rmikä* – “To'ng'iz yili, o'ninchi oyining o'n oltinchi kunida”; *Qoyn yil,*

aram ay, bir yanjıqa – “Qo'y yili, *aram* oyining birinchi kunida”.

Sana jo'nalish qo'shimchasi *-qa, -kä* bilan qo'llansa-da, biroq “shu sanada” degan ma'noni anglatadi. Sababi, bu jumlaning davomida hujjat nima uchun tuzilayotgani ta'kidlanadi va *menä* so'zi bilan olinayotgan narsa olimchiga tegishliligi bildiriladi. *Menä* olmoshidagi jo'nalish shakli yil-oy-kunning aytilishini ham o'ziga moslaydi.

Vasiqada qarz olinayotganligi yoki mulk sotilayotganligining sababi, olimchi va berimchining ismi-sharifini ko'rsatish. Qarz olayotgan yoki mulkini sotayotgan bir kishi bo'lsa, *menä*, ikki va undan ortiq kishi bo'lsa, *bizgä* so'zi bilan ismi-sharifi va nima uchun, kimdan qarz olayotgani yoki kimga mulk sotayotgani ko'rsatiladi. Jumla sabab ergash gapli qo'shma gap shaklida tuziladi. Bu o'rinda “ishlatish uchun” mazmunidagi *tüşkä*, qayta ishlashga olayotgan bo'lsa, *yunjaqlıq* so'zlari ishlatiladi; ergash gapning kesimi *kergäk bolup* shaklida, bosh gapning kesimi *aldım* (oldim), mulk oldi-berdisi bilan bog'liq vasiqalarda esa *satdım* (sotdim) yoki *tuyuru-tumliitu satdım* (uzil-kesil sotdim) shaklida tugaydi. Sotuvchilar bir necha kishi bo'lsa, kesim ham shunga moslashadi. *Yunjaqlıq* – ilk anglamida “xom ashyo; material” degani. Agar *yunjaqlıq böz* bo'lsa, “kiyim-kechaklik bo'z”; *yunjaqlıq tavar* bo'lsa “qayta ishlash uchun tavar” va shuning singari ma'nolar anglashiladi.

Jumladan, O'zmish To'g'ril va Tugalning Cho'kudagi yerlarini Enichuk akaga xatlab berganlari to'g'risidagi vasiqada: ... *biziñä* – *Ozmiš Toyrıłqa, Tügälkä, yunjaqlıq böz kergäk bolup, Čöküdäki yerim(i)zni Eničük ečikä tuyuru-tumliitu satdım(i)z.* – “... bizga – O'zmish To'g'rilga, Tugalga, kiyim-ke-

chaklik bo'z kerak bo'lib, Cho'kudagi yerimizni Enichuk akaga uzil-kesil sotdik" (TH.35,1–3).

Vasiqada berimning narxini va qaytimni kelishuv. Yer oldi-berdisi bilan bog'liq vasiqalarda sotilayotgan yerning narxi kelishib olinadi. Sotuv narxi tilga olinganda, ko'pincha *inča sözlästim(i)* z degan birikma ishlatiladi, bu "(narxini) shunday kelishdik" degani. Yerning evaziga olinayotgan narsa o'lchamiyu qiymatigacha aniq-taniq ko'rsatiladi; buni "(shu narxga) kesishdik" (*kesiştimiz*) deb ta'kidlab ham qo'yiladi.

Jumladan, O'zmish To'g'ril va Tugalning Cho'kudagi yerlarini Enichuk akaga xatlab berganlari to'g'risidagi vasiqada: *Sat'iy (b)özin (inča sözläşt)tim(i) z: Lükčün kedini yor'ir şuuluy-t(a)mı(a)li yüz yetmiş ikilig yoyan bözkä kesiştim(i)z. – "Bo'zning narxini (shunday bitish)dik: Lukchuning bozorida o'tadigan imzoli-tamg'ali yuz yetmish to'p qalin bo'zga kesishdik"* (TH.35,3–6).

Foizi bilan qarzga olinayotgan narsalar bo'yicha tuzilgan vasiqalarda esa don-dun yoki boshqa bir tavarning qaytimi, ya'ni uning necha foiz qilib qaytarilishi ko'rsatib qo'yiladi.

Vasiqada berimning qachon va oshig'i bilan qancha qilib qaytariluvining ko'rsatilishi. Oshig'i bilan qaytarish evaziga olingan don-dun va shunga o'xshash narsalar uchun tuzilgan vasiqalarda berimning qachon va qancha qilib qaytariluvini ham ko'rsatiladi. Bunda gapning kesimi ko'pincha *köni berür-men* (aniq qaytaraman) birikmasi bilan tugaydi. Masalan, Qayimtu degan boydan tariq (*yür*) olinganligi to'g'risidagi vasiqada berimning kuzda bir yarim barobar qilib qaytarilishi ko'rsatilgan: *Küz yan'ida bir yarım siq yür köni berür-men. – "Kuzning boshida bir yarim siq tarig' qilib qaytaraman"* (TH.12,4–6).

Yerni ishlashga olish bo'yicha tuzilgan vasiqalarda olinajak hosilning kimga qanchadan tegishi, ulushi ham ko'rsatiladi.

Berimni qaytarish burchining ko'rsatilishi. Oshig'i bilan qaytarish evaziga olingan narsalar uchun tuzilgan vasiqalarda qarz vaqtida qaytarilmasa, el qoidasicha (*el yan'inča*) oshig'i bilan beriluvini ta'kidlanadi. Mabodo, berimchi o'lib-netib, berim qolib ketgudek bo'lsa, unda inisi, bola-chaqasi yoki yaqinlariga yuklanadi. Bunda shart ergash gap *Berginča bar-yoq bolsar-men* (*Berguncha bor-yo'q bo'lsam [bor-man-yo'qman]*) shaklida bo'ladi.

Masalan, Qayimtudan tariq (*yür*) olinganligi to'g'risidagi vasiqada o'qiymiz: *Bermädin, kečürsär-men, el yan'inča tüşi bilä köni bersünlär. Berginča bar-yoq bolsar-men, inim Barçaqı anı tegilär bilä köni bersünlär. – "Bermay, kechiktirsam, el qoidasi bo'yicha oshig'i bilan bersinlar. Berguncha bor-yo'q bo'lsam [borman-yo'qman; biror kor-hol bo'lib, o'tib qolsam], inim Barchaqi uni ukalari bilan qaytarsinlar"* (TH.12,6–10).

Vasiqalarda tomonlar o'rtasida oldi-berdi bo'lib o'tganligining ko'rsatilishi. Yerni sotish, biron narsani ayirboshlash bilan bog'liq vasiqalarda oluvchi pulni yoki qiymati sotilayotgan yerga, ayirboshlanayotgan narsaga teng molni hech qoldirmay sanab berganini, sotuvchi esa uni sanab olganini bildiradi. Muhimi, bu jumlar har ikki tomonning o'z tilidan (nutqidan) beriladi. Jumladan, O'zmish bilan Tugalning o'z yerini Basa To'g'rilga xatlab berganlari to'g'risida tuzilgan vasiqada oldi-berdi shunday ko'rsatilgan: *Bu üç otuz bözüg bitig qılmış kün üzä men, Basa Toyrıl tügäl berdim. Biz, (Ozmış) Tügäl birlä bir eksügsüz tügä(l) (aldı)m(i)z. – "Bu yigirma uch (to'p) bo'zni hujjat tuzil-*

gan kuni men, Basa To'g'ril tugal berdim. Biz, (O'zmish) Tugal bilan sira qoldirmay, tugal oldik" (TH.36,6–9).

Mulkning butunlay sotilganligini dalillovchi jumla. Mulkning oldi-berdisi bilan bog'liq vasiqalarda yer yoki qulning butunlay sotilganligini bildirish uchun *miñ yil tūmān kūnkā tegi erklig bolsun* (ming yil tuman kunga qadar egalik qilsin), *miñ tūmān yilqa tegi erklig bolsun* (ming tuman yilga qadar egalik qilsin) singari jumalalar ishlatiladi. Bunda *miñ yil, tūmān kūn; miñ tūmān yil* birikmalari vaqtning o'la-o'lguncha ekanligi, doimiyligini anglatadi. Yana, oluvchi kimsaning bundan buyog'iga erkinligi o'zida ekanini ta'kidlash uchun yuqoridagi jumlagi *Taplasar, ōzi tutsun, taplamasar, adīn kişikā ōtkürü satsun* (Istasa, o'zi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin) deb ham qo'shib qo'yilgan. Buning bilan yer yoki qulning yangi egasiga butunlay erkinlik berilmakda.

Vasiqalarda sotilayotgan yerning chegarasini ko'rsatish. Yer oldi-berdisi bilan bog'liq vasiqalarda uzil-kesil sotilayotgan yerning chegarasi (*yerniñ sičisi*) ham ko'rsatib qo'yilgan. Bunda yerning to'rt yog'dagi chegarasi, uning kimlarga tegishli joylar bilan tutashuvi aniq beriladi. Hujjatlarda "taraf, tomon" so'zi *yīñaq* deyilib, chegara yoqlari shunga qo'shib aytilgan: *ōñdūn yīñaq* – sharq tomon, *kūntūn yīñaq* – janub tomon, *kedīn yīñaq* – g'arb tomon. Mamlakat shimoli tog'liqlar bilan o'ralgani uchun, shimolni *taydīn yīñaq* deyilgan ba'zi hujjatlarda.

Jumladan, O'zmish To'g'ril va Tugalning Cho'kudagi yerlarini Enichuk akaga xatlab berganlari to'g'risidagi hujjatda sotilayotgan yerning chegarasi shunday ko'rsatilgan: *Bu yerniñ sičisi: ōñdūn yīñaq Beki, Bačaq, olarniñ ōgān,*

kūntūn yīñaq Turmīš tuduñnuñ yer, kedīn yīñaq yol, taydīn yīñaq Bekiniñ, Bačaqniñ yer adīrar. Bekiniñ, Bačaqniñ qanli yoli bu yerniñ adaq-atiziniñ içintā-ol. – "Bu yerning chegarasi: sharq tarafdin Beki, Bachaq, ularning o'zani, janub tarafdin Turmish tudungning yeri, g'arb tarafdin yo'l, tog' [shimol] tarafdin Bekining, Bachaqning yeri ayiradi. Bekining, Bachaqning arava yuradigan yo'li bu yerning etagidagi atizning ichidadir" (TH.35,17–21).

Yig Burtning o'z yerini Qutlug' Tash otli kimsaga xatlab bergani to'g'risidagi vasiqada yerning chegarasi quyidagicha belgilangan: *Bu yerniñ sičisi: ōrū yīñaq ōgān adīrar. Ōñdūn yīñaq Toyičaq (?) yeri adīrar. Qudī yīñaq ōgān, Lusay yeriñā baryu ōgān adīr(a)r. Kedīn yīñaq Yanyaq (?) İnal yeri adīrar.* – "Bu yerning chegarasi: shimol tarafdin o'zan ayiradi. Sharq tarafdin To'yichaq(ning) yeri ayiradi. Quyi (janub) tarafdin o'zan, (ya'ni) Lusay yeriga boradigan o'zan ayiradi. G'arb tarafdin Yanyaq İnal yeri ayiradi" (TH.37,9–12).

Vasiqalarda oldi-berdini kuza-tib turgan guvohlarni ko'rsatish. Tuzilgan vasiqalarning yakunida oldi-berdini, huquqiy jarayonni kuza-tib turgan kishilar ham ko'rsatiladi. Matnning ushbu bo'lagi hujjatning legitimligini ta'minlaydi.

Guvohlar, harqalay, qarz beruvchi, mulk oldi-berdisi bilan bog'liq vasiqalarda esa mulkni sotib oluvchi tomonidan saylangan bo'luvi kerak. Bunday deyayotganimning sababi, Qayimtu baxshi degan kishining o'zga kimsalarga qarzga bertgan don-duni, ekin ekish uchun ijaraga bergan yeri to'g'risidagi vasiqalardan anchagina yetib kelgan (TH.9–20- *hujjatlarga qarang*). Qizig'i shundaki, ularning aytarli hammasida o'sha-o'sha kishilar guvoh sifatida qatnashgan.

Guvohlar, odatda, ikki yoki uch, baʼzan toʻrt kishidan iborat boʻladi. Bunda *tanuq*, yaʼni “guvoh” soʻzi bilan guvohlarning ismi-sharifi toʻliq keltiriladi. Masalan, ogʻa-ini Oʻzmish Toʻgʻril bilan Basa Toʻgʻrilning oldi-berdilaridan uzilgani toʻgʻrisidagi vasiqada guvohlar shunday koʻrsatilgan: *Tanuq – Alp Turmish, tanuq – Y(a)rp Toy[r]il. – “Guvoh – Alp Turmish, guvoh – Yarp Toʻgʻril”* (TH.40,11–12). Ayrim hujjatlarga guvohlarning tamgʻalari ham qoʻyilgan.

Vasiqalarda matn bituvchini koʻrsatish. Vasiqalar soʻngida oldi-berdini xatga tushirgan, hujjatni bitgan kishining oti ham koʻrsatiladi. Xat bituvchilar oʻz zamonasining savodli, rasmiyatchilikni biladigan kishilari edi. Koʻpincha, bu yumushni mahkama xodimi (natarius) bajargan. Ayrim hujjatlarni qarz berayotgan kishi ham tuzgan. Hujjat bituvchi oxirida oʻzining otini ham yozib qoʻygan. Odatda, bu jumla uning oʻz tilidan berilib, bituvchining otidan keyin *ayitip bitidim*, baʼzan *yinčkä ayitip bitidim* deb taʼkidlanadi. Bunda *ayitip bitidim* degani “qarz oluvchi yoki hujjat tuzdirayotgan kishining aytganlari, aytib turgani boʻyicha yozdim; soʻrab yozdim”, *yinčkä ayitip bitidim* esa “uning aytganlari boʻyicha soʻzma-soʻz yozdim; aytganlarini soʻzma-soʻz yozdim” degan maʼnolarni anglatadi; *yinčkä ay* – “soʻzma-soʻz, birma-bir, shoshmay, dona-dona qilib aytmok” degani.

Yinčkä~yinčkä – “sekin, ohista; bosiq, vazmin; osoyishtalik” degani (*yinč~yinč* soʻzidan). “Qutadgʻu bilig”dan chogʻishtiring: *Bulardın biri qazı, yinčkä, arıy. – “Bulardan biri bosiq va pok qozidir”* (QBN.192b,5). Yoki: *Bodun inčkä tegdi, yarudı küni. – “Xalq osoyishtalikka yetishadi, kuni yorugʻ boʻladi”* (QBN.192b,5).

Masalan, Oʻzmish Toʻgʻril va Tugalning oʻz yerlarini Enichuk akaga, boshqa bir yerni Basa Toʻgʻrilga xatlab berganlari toʻgʻrisidagi vasiqalarning ikkalasini Chukuy Toʻng degan kimsa tuzgan. *Men, Čiküy Toņ ayitip bitidim (Men, Chikuy Toʻng soʻrab turib [ularning aytganlari boʻyicha] yozdim)* deya taʼkidlanadi vasiqalarning soʻngida (TH.35,24b; TH.36,23).

Vasiqaning huquqiyligini taʼminlovchi belgilari. Vasiqa – rasmiy-huquqiy hujjat. Quyidagi belgilari uning rasmiyligi, huquqiyligi, ishonchliligini taʼminlashga xizmat qiladi:

- Vasiqalarda uning tuzilgan kuni albatta koʻrsatiladi.

- Ularda qarz olayotgan, qarz berayotgan kimsalar, qarzning qaytarilishini kafolatga olayotgan kishi, shuningdek, oldi-berdini kuzatib turgan guvohlar, hatto hujjatni bituvchi kimsaning oti ham koʻrsatiladi. Badiiy asarlardagi personajlardan farqli oʻlaroq, ular oʻsha zamonda yashab turgan kimsalardir.

- Nasiyaga olinayotgan narsa-buyumning oʻlchovi, uning qachon va necha hissa qilib qaytarilishi aniq koʻrsatiladi. Vaqtida toʻlanmay qolsa, yurt qoidasiga koʻra, qoʻshimcha toʻlovga tortilishi ham taʼkidlab qoʻyiladi.

- Mabodo, biror kor-hol boʻlib, qarz toʻlanmay qolgʻudek boʻlsa, berimchining yaqinlari uni albatta toʻlashi yozib qoʻyiladi.

- Mulk sotuvida esa, kelajakda olimchidan uni hech kimsa, hatto beklarning kuchiga tayanib ham, daʼvo qila olmasligi, olimchining erki butunlay oʻzida ekanligi kafolatlanadi.

- Yer sotilayotganda uning maydoni, chegaralari aniq koʻrsatiladi.

- Yer ijaraga berilayotganda unga ketadigan urugʻliqning pulini, yer-mulk soligʻini kimlar toʻlashi aniq belgilab qoʻyiladi.

• Vasiqaga berimchining (qarz to'lovchining), guvohlarning nishoni, tamg'alari bosiladi. Ularning aytgan so'zi tamg'alar bilan tasdiqlanadi.

• Hujjat tuzishda qatnashayotgan kishilarning so'zlari ularning o'z tilidan keltiriladi. Hujjat bir necha kishining (yuridik kimsalarning) nutqidan tuziladi. Bu ham hujjatning ishonchliligini, legitimligini oshiradi.

Vasiqalarni komponentlari bo'yicha o'zaro solishtirish. Shu o'rinda O'zmish bilan Tugalning o'z yerini bo'z evaziga Basa To'g'rilga xatlab berganlari to'g'risida tuzilgan TH.36- vasiqa bilan Yarp To'g'rilning o'z joriyasini Inalga ellik tanga kumushga sotganligi bo'yicha tuzilgan TH.39- vasiqani komponentlari bo'yicha o'zaro solishtirib chiqaylik. Jumladan, TH.36- vasiqaning komponentlari shunday:

(1) Vasiqa tuzilgan kun (sana, yil-oy-kun).

(2) Mulk sotilayotganligining sababi, olimchi va berimchining ismi-sharifi.

(3) Narxni kelishuv.

(4) Sotuvchi va oluvchi o'rtasida oldi-berdining bo'lib o'tganligi.

(5) Mulkni sotib oluvchining erki o'zida ekanligi va uning kafolati.

(6) Sotilgan mulkning daxlsizligini ta'minlash.

(7) Sotilgan mulkka da'vo qiluvchilarga yuklanajak jazo. Sotib oluvchining ziyon ko'rmasligiga kafolat berilishi.

(8) Sotilayotgan yerning chegarasi.

(9) Sotilayotgan yerga qo'shimcha soliqlarning yo'qligi.

(10) Oldi-berdini kuzatib turgan guvohlarning ismi-sharifi.

(11) Vasiqaga qo'yilayotgan tamg'a va belgilar kimlarga tegishli ekani.

(12) Vasiqani bituvchi kimsaning ismi-sharifi.

Bularni TH.39- vasiqa komponentlari bilan qiyoslansa, quyidagi o'xshash va farqli jihatlar ko'zga tashlanadi (tushunish o'ng'ay bo'lsin uchun matnning hozirgi o'zbekchadagi variantini keltiramiz):

Komp.	TH.36- vasiqa	TH.39- vasiqa
(1)	<i>Quyvon yili, o'n birinchi oyning</i>	<i>To'ng'iz yili, oltinchi oyining yettinchi kuni</i>
(2)	<i>menga, O'zmishga, Tugalga, biz ikkimizga kiyim-kechaklik bo'z kerak bo'lib, Tayku o'zan (bo'yida)gi olachuq [chodir] ...q... yerimizni olachuqi bilan qo'shib Basa To'g'rilga uzil-kesil sotdik.</i>	<i>menga, Yarp To'g'rilga ... kumush kerak bo'lib, Kimzun otli joriyamni ellik sitir kumush tangaga Inachiga uzil-kesil sotdim.</i>
(3)	<i>Bo'zning narxini shunday kelishdik: Lukchung bozorida o'tadigan imzoli-tamg'ali yigirma uch to'p bo'zga kesishdik.</i>	
(4)	<i>Bu yigirma uch (to'p) bo'zni hujjat tuzilgan kuni men, Basa To'g'ril tugal berdim. Biz, (O'zmish) Tugal bilan sira qoldirmay, tugal oldik.</i>	<i>Bu joriyaning narxi – kumushni hujjat tuzilgan kuni men, Inachi tugal sanab berdim. Men, Yarp To'g'ril ham tugal sanab oldim.</i>

(5)	<i>Bugundan boshlab bu yer uza ming tuman yilga qadar Basa To'g'ril egalik qilsin. Istasa, o'zi tutsin, istamasa, o'zga kishiga sotib yuborsin.</i>	<i>Bu joriya uza qanchagacha istasa, Inachi erkli bo'lsin. Istasa, o'zi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin.</i>
(6)	<i>Biz, ikkimizning akamiz-inimiz, tug'ishganlarimiz, yana boshqa kimsalar da'vo qilmasin, so'ramasin-istamasinlar [talab qilmasinlar]. So'rovchi-istovchilar [talab qiluvchilar]ning so'zi o'tmasin.</i>	<i>Bu joriya yo'lida men, Yarp To'g'ril ... akam-inim, tug'ishgan-qarindoshim, amaki-tog'alarim, kim bo'lsa-da, da'vo qilmasinlar.</i>
(7)	<i>Yana biror kimsa hukumdor bek kuchiga tayanib, tortib olaman desalar, bu o'zan bo'yidan bu yerga teng keladigan ikki yer yaratib berib, keyin qaytarib olsin. Tortib oluvchi kishi zarar ko'rsin, Basa To'g'ril zarar ko'rmasin.</i>	<i>Agar biror kimsa da'vo qilgudek bo'lsalar, bu joriyaga teng ikki joriya topib berib, keyin, tortib olsinlar. Yulib oluvchi kishi ziyon ko'rsin, bu bitigni tutguchi Inachi ziyon ko'rmasin.</i>
(8)	<i>Bu yerning chegarasi: sharq tarafdin Burxan Qulining bug'doy g'arami; janub tarafdin ulug' yo'l; g'arb tarafdin Tangutning yeri; tog' taraffshimol tarafdin Buyanchuqning bug'doy g'arami ayiradi.</i>	
(9)	<i>Bu yerning biror bir boji-to'lovi yo'q.</i>	
(10)	<i>Guvoh – Suvan tutuq, guvoh – Kuch Bag'lig', guvoh – Burxan Quli, guvoh – Vajir To'nga.</i>	<i>Guvoh – Elig, guvoh – Taqichuq, guvoh – Tarim ... guvoh – To'pula.</i>
(11)	<i>Bu tamg'a biz, O'zmishniki, Tugalniki, ikkimiznikidir.</i>	<i>Bu tamg'a menikidir.</i>
(12)	<i>Men, Chikuy To'ng so'rab turib [ularning aytgani bo'yicha] yozdim.</i>	<i>Men, Edgu To'g'ril bitdim.</i>

Endi yuqoridagi tartibda og'a-ini O'zmish To'g'ril bilan Basa To'g'rilning guvohlar oldida oldi-berdilaridan uzilgani to'g'risidagi TH.40- vasiqa hamda Qayimtuning yerini tariq ekish uchun ijaraga berilgani to'g'risidagi TH.18- vasiqani komponentlari bo'yicha o'zaro

solishtirib chiqaylik. Jumladan, TH.40-vasiqaning komponentlar tizimi tubandagicha:

(1) Vasiqa tuzilgan kun (sana, yil-oy-kun).

(2) Vasiqa tuzdirayotgan kishilarning ismi-sharifi.

(3) Og'a-inilar guvohlar oldida bir-birining qarzidan uzilgani.

(4) O'zmish To'g'ril bundan keyin kimlarningdir kuchiga tayanib, qarzni da'vo qilg'udek bo'lsa, qonundagi jazoga rozi ekanligi.

(5) Oldi-berdini kuzatib turgan guvohlarning ismi-sharifi.

(6) Vasiqani bituvchi kimsaning ismi-sharifi.

(7) Vasiqaga urilgan tamg'a kimga tegishli ekani.

TH.18- vasiqa yerni ijaraga olish to'g'risida, shuning uchun uning kom-

ponentlari bir oz farqli: ikkinchi komponentda Temurga ekin maydoni kerak bo'lganligi ta'kidlangan; uchinchisida ijaraga yer berilgani; to'rtinchi komponentda yerdan chiqqan hosil teng taqsimlanajagi va soliqlar birgalikda to'lanajagi to'g'risida so'z boradi. Va oxirgi ikki komponentning o'rni almashadi: avval tamg'aning kimga tegishliligi, keyin esa xat tuzuvchi kimsa qayd etilgan.

Shunday qilib, yuqoridagi vasiqalarning komponentlari o'zaro qiyoslansa, quyidagi o'xshash va farqli jihatlar ko'zga tashlanadi:

	TH.40- vasiqa		TH.18- vasiqa
(1)	<i>To'ng'iz yili, o'ninchi oyining o'n oltinchi kuni</i>	(1)	<i>Ot yili, oltinchi oyining o'n sakkizinchi kuni</i>
(2)	<i>men, O'zmish To'g'ril inim Basa To'g'ril bilan</i>		
		(2)	<i>menga, Temurga tariq ekadigan yer kerak bo'lib,</i>
(3)	<i>Olish-berish to'g'risida Qitay yalavach, Alp Turmishlarning oldida so'zlashib olim-berimimizni uzishdik.</i>		
		(3)	<i>Qayimtuning Siqapdagi Elchi bilan ulushda menga tekkan yarim angiz yer, ya'ni yuqoriliqdagi yerni Misirga berib, quyiliqdagi yarim angiz yerni ishlashga berdim.</i>
		(4)	<i>Bu yerga qancha urug' ketsa, ikkimiz teng ulashib olamiz. Olim-berim kelsa, har ikkimiz ustimizga olib, teng topshiramiz.</i>
(4)	<i>Men, O'zmish To'g'ril bundan keyin Basa To'g'ril bilan qaysidir kimsaning kuchiga tayanib, da'vo qilg'udek bo'lsam, qonundagi jazoga roziman.</i>		
(5)	<i>Guvoh – Alp Turmish, guvoh – Yarp To'g'ril.</i>	(5)	<i>Guvoh – Eshkakchi, guvoh – Senga.</i>
(6)	<i>Men, Bachaq O'zmish To'g'rildan so'rab turib [uning aytgani bo'yicha] yozdim.</i>	(6)	<i>Bu nishon men, Temurnikidir.</i>
(7)	<i>Bu tamg'a men, O'zmish To'g'rilnikidir.</i>	(7)	<i>Men, Qayimtu Temurga aytib [Temurning aytib turgani bo'yicha], o'zim yozdim.</i>

Vasiqalarda rasmiy va badiiy uslublar sinkretizmi masalasi

Odatda, rasmiy uslub o'zining aniq va ravshanligi, ko'chma ma'noli so'zlar, frazeologik birikmalar, tasviriy ifodalar, ko'tarinki jumlar, turli badiiy vositalarning uchramasligi bilan ajralib turadi. Lekin bu o'lchovni, chegarani hech bir o'zgarishsiz qadimgi turkiy tildagi rasmiy bitiglarga, qolaversa, ilk o'rta asrlardan qolgan hujjatlarga nisbatan qo'llash o'zini oqlamaydi, nazarimizda. Sababi, o'sha davr hujjatlarida, yuqorida rasmiy uslubga tegishli deb qarayotgan belgilardan tashqari, og'zaki uslubga, badiiy matnlarga xos vositalar ham uchrab turadi. Bituvchi-kotiblar fikrni teran anglatish, uning ta'sirini kuchaytirish, vasiqani mazmunli va shirali bayon qilish, matn uslubining silliq va ohangdor chiqishi uchun, o'rni bilan, badiiy vositalardan ham foydalangan. Bir so'z bilan aytganda, hujjatlar uslubiga og'zaki, so'zlashuv uslubi bilan bir qatorda, badiiy tafakkurning, badiiy uslubning, qadimgi turkiy adabiyotning ta'siri bo'lgan.

Shunday qilib, rasmiy hujjatlarda, o'rni bilan, fikr ifodasi bilan bog'liq holda og'zaki va badiiy uslubga xos bo'lgan so'z hamda jumlar, juft so'zlar, sintaktik parallelizmlardan ham foydalanilgan. Ular rasmiy matnga badiiy bo'yoq berishi bilan bir qatorda, yuridik kimsalar nutqining jonli, ta'sirli va mazmunli chiqishi, haqqoniyligini ta'mingashga xizmat qiladi. O'z o'rnida, matnning siyosiy-psixologik quvvatini ham ta'minlaydi. Bu hodisani eski turkiy, xususan, turkiy yozma adabiy til tarixidagi uslublar sinkretizmi sifatida baholamoq kerak.

Bitiglar orasida Ko'ni Quz otli xo'jayinning Burxan Quli otli quliga bergan vasiqasi bor (QUV,312–315,444; TH.30). Unda xo'jayinning o'z quliga erk hujja-

ti (*bo'sh bitig*) berganligi to'g'risida so'z boradi. Matndan o'qiyimiz:

(1) Taqiyü yil, üçünç ay, iki yanıqqa men

(2) Köni Quz ayır igkä tegip, ölüp yitip

(3) baryay-men tep, Şıñuy tutun begkä,

(4) küdägüm Likäkä kenäşip aytişip,

(5) Gänşidä tuymış Burxan Qulı atlıy

(6) oyulanqa ögkä qanqa buyanı

(7) tegsün tep boş bitig berdim.

(8) Bu küntä mınça Burxan Qulı'nın ya

(9) örü tayqa, qudı quumqa barsar,

(10) öz köñülinčä buyan berip yorısun.

Endi matn semantikasiga e'tibor qarataylik.

2–3- qatorlarda kechgan: *ayır igkä tegip, ölüp yitip baryay-men tep* jumlası “og'ir dardga chalinib, o'lib-yitib ketsam, ishim chala qolmasin, degan xavotirda” anglamidadir..

6–7- qatorlardagi: *buyanı tegsün tep* – “savobi tegsin deya” ma'nosini bildiradi; *buyan* (<skr. *punya*) – “savob; ezgu, savobli, hayrli ish” (DTS,120).

8–10- qatorlarda: *Bu küntä mınça Burxan Qulı'nın ya örü tayqa, qudı quumqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorısun*. Ushbu misolimizdagi *örü tayqa, qudı quumqa barsar* birikmasidagi *örü tay* – “yuqori tog'” hamda *qudı quum* – “quyi qum”, ularni o'zaro qarshilantirish yo'li bilan badiiy san'at hosil qilinmoqda; “yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi” degan ma'noda, ya'ni “istagan yerida; hamma yerda” anglamida kelgan. Fikrni bu tarzda ifodalash rasmiy bitiglar uslubi uchun g'ayri-odatiy, lekin matnning ta'sirini oshirish, ifoda badiyliyini ta'minlash, “erkinlik” tushunchasini teran anglatish

maqsadida ana shu ibora qo'llanilgan. Shularni ko'zda tutgan holda, yuqoridagi matnni quyidagicha talqin qilish mumkin:

(1) Tovuq yil uchinchi oyining ikkinchi kunida men

(2) Ko'ni Quz og'ir kasallikka chalinib, o'lib-yitib

(3) qolmayin deya Shinguy tutung beg,

(4) kuyovim Lika bilan kengashib-so'zlashib,

(5) Gangsida tug'ilgan Burxan Quli otli

(6) o'g'longa (qulga), onamga-otamga savobi

(7) tegsin deb, erk hujjatini berdim.

(8) Bugundan boshlab Burxan Qulining (erki o'zida),

(9) yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi,

(10) o'z ko'nglicha yo'l tutsin, savob uchun yuraversin.

Boshqa bir misol. Qonunga ko'ra, har qanday berim kafolatlanuvi, olingan narsa oluvchining o'zi yoki uning yaqinlari tomonidan albatta qaytarilmog'i kerak. Buni ixcham ham ta'sirli qilib ifoda etish uchun badiiy ifodaga murojaat etiladi. Biror narsani qarzga beruv hujjatlarida *berginča yoq bar bolsar-men* degan stereotip, shuning bilan birga, badiiy bo'lgan jumlagi ko'zimiz tushadi. Bu jumla "qarzni berguncha borman-yo'qman, berolmasam (qarzni uzolmasam)" degan ma'noni bildiradi. Masalan, Berlin fondida saqlanayotgan T.M.222 ko'rsatkichli Bulmish otli kishining soliq to'lash maqsadida Qara O'g'uldan qarzga olgan kumush tanga uchun bergan tilxatida bu holat shunday kafolatlangan: *Asi'yi bilä köni berürmen. Berginča yoq (ba)r bolsar-men kišim Tüzüg köni (b)ersün*. Ma'nosi: "(Kumushni) foydasi bilan to'liq qay-

taraman. Berguncha yo'q-bor bo'lsam (borman-yo'qman) xotinim Tuzug to'liq bersin" (TH.29,5–8). Bu o'rinda berimchi berimni tishisi (xotini) Tuzugni o'rtaga qo'yib kafolatlamogda.

Qul yoki joriyani biror narsa evaziga ayirboshlangani to'g'risidagi vasiqalarda qulning keyingi egasiga beriladigan erkinlik ham belgilab qo'yilgan. Qulni o'ziga olayotgan kishi "ming yil, tuman kunga qadar unga egalik qilsin" (*miñ yil, tümän künkä tegi egälik bolsun*) deb ko'rsatiladi hujjatlarda ushbu holat. Bu jumladagi "ming yil, tuman kun" iborasi "qul o'lguncha, umr bo'yi" degan ma'nodadir.

Yana bir jihati, qulning keyingi egasi ham olgan qulini sotib yuborishi mumkin. Buning singari holatlar ham qulni sotish yoki ayirboshlash hujjatida qayd etib qo'yilgan. Unga egalik qiluvchi kishi "istasa o'zi tutsin, istamasa, boshqa birovga o'tkazib sotsin" (*taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun*) deya ta'kidlanadi bitiglarda.

Vasiqalarda, o'rni bilan, ko'chma ma'noli, ekspressiv bo'yoqli so'zlar ham uchrab turadi. Berlin fondida T.M.95 (U 5235) ko'rsatkichi ostida saqlanayotgan hujjatda (TH.2) Qug'damuni Tamuyga bo'z kerak bo'lib Alpish ismli kishidan ellik tosh bo'z olgani va uning evaziga o'z qul-bachasini bergani to'g'risida so'z boradi. "Alpishdan ellik tosh bo'zni qo'limga olib, (evaziga) o'zimning Yungchi otli o'n uch yashar qulimni Alpishga uzil-kesil sotdim (almashdim)" (*Alpıştin elik taš böz eligtä alip, özümniñ Yunçı atlıy on üç yaşar er ulannı Alpışqa tuyru tomlıtu satdım*) deya ta'kidlanadi bitigda (TH.2,3–7). Matnda kelgan *tuyru tomlıtu satdım* – "butunlay sotdim; uzil-kesil sotdim; uni rozi qilib sotdim" anglamlaridadir. Chog'ishtiring, Mahmud Koshg'ariyning

“Devonu lug‘ati-t-turk” asarida: *tumlitti~tumlutti*: 1) *ol suw tumlitti* – “u suv va boshqa narsalarni yaxlatdi”; 2) *ol anin köñülin tumlutti / tumlitti* – “u unga g‘azab qildi; uning ko‘nglini sovutdi, hatto uni hafa qilib qo‘ydi” (DLT,316). Biz aytmoqchi bo‘lganimiz, hujjatda kechgan *turyu tomlutu* birikmasida ham ko‘chma ma‘no bor.

Shuningdek, hujjatlarda sintaktik paralellizmlar, alleteratsiya singari badiiy vositalarga ham murojaat etiladi. Ayrim jumlar sajd.

Eski hujjatlarda rasmiy va badiiy uslublarning qorishiq holda uchrashi turkiy rasmiy uslubning to‘la shakllanib ulgurmaganidan emas, aksincha, uning o‘ta taraqqiy etgani, fikrni ifodalash, hujjatning rasmiyligini ta‘minlash imkoniyatlari nihoyatda kengligi, vasiqa bituvchilar so‘z ustasi sifatida ulardan bilimdonlik bilan foydalana olganidan dalolat beradi.

Vasiqalarda ishlatilgan badiiy stereotiplar interpretatsiyasi

“Stereotiplar” deganda yozma yodgorliklar tilida voqea-hodisalar bayoni, fikr ifodasi bilan bog‘liq holda tez-tez qaytalab turuvchi so‘zlar, so‘z birikmalari va jumlar tushuniladi. Stereotiplar badiiy matnlarda ham, rasmiy hujjatlarda ham ishlatiladi. Lekin har ikki holatdagi vazifasi boshqa-boshqa. Chunonchi, badiiy adabiyotda qo‘llanuvchi stereotiplar badiiy bo‘yoqqa ega; ularda kishilik turmush tarzi va voqea-hodisalarga bo‘lgan munosabat badiiy uslubda bayon etiladi. Ular badiiy tafakkurning mahsuli bo‘lib, asar badiiyligi, bayon tarzining ta‘sirchanligini oshirishga ishlaydi. Masalan, urxun bitiglarida xoqonning qudrati, davlat ishlarini bilim va adolat bilan boshqarayotgani ta‘riflanganda *qayani alp ermiş, ayyučisi bilgä ermiş*

(*xoqoni alp ekan, maslahatchisi dono ekan*) jumlasini ishlatiladi.

Yoki Kul tigin va Bilga xoqon bitigida yurt egasi o‘zining el ravnaqi, ulus farovonligi yo‘lida olib borgan ezgu ishlarini ta‘riflab, o‘z yutuqlaridan faxrlanib, *čïyan bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküş qiltim* (*yo‘qsil xalqni boy qildim, oz xalqni ko‘paytirdim*) jumlasini qo‘llaydi. Bitiglarda tez-tez uchrab turuvchi *tört bulun qop yayı ermiş* (*to‘rt tomon butunlay dushman ekan*) jumlasini mamlakat tang ahvolda ekani, to‘rt yoqdan qurshovda qolingani anglatadi. Qo‘shinning qudratli yurishi, ayovsiz janglar, yov ustidan qozonilgan zafarlar bayonida *elligig elsirätdimiz, qayanliyi qayansirätdimiz, tizligig sökürtimiz, başliyi yüküntürtimiz* (*eli borni elidan ayirdik, xoqoni borni xoqonidan ayirdik, tizzasi borni cho‘ktirdik, boshi borni yukuntirdik*) jumlasini ishlatilgan va b.

Hujjatlardagi stereotiplarning mazmuni va vazifasi bulardan bir oz farq qiladi. Ular mazmuni va vazifasiga ko‘ra ikki xil.

Birinchisi, *hujjatning tuzilishi, matn komponentlari bilan bog‘liq holda shakllangan stereotiplar*. Masalan, oldi-berdi vasiqalari hujjatning tuzilgan sanasi, qarz olinishining sababi, kimdan va qancha qarz olinayotganligi bilan boshlanadi. Yakunida esa oldi-berdini kuzatib turgan guvohlar, vasiqadagi belgi-tamg‘alarning kimga tegishli ekanligi va hujjatni kim tuzganligi qayd etiladi. Stereotiplar ham ana shunga mos holda shakllanadi. Bunday stereotiplar, xabarining aniq va lo‘ndaligini ta‘minlaydi, matnning rasmiy mavqeini oshirib, hujjat qolipining shakllanuviga xizmat qiladi.

Ikkinchisi, *fikr ifodasi, bayon tarzi bilan bog‘liq holda shakllangan stereotiplar*. Matn bituvchi fikr ifodasi uchun

nutq jarayonida ishlab chiqilgan, tilda mavjud bo'lgan tayyor qolip birikmalaridan foydalanadi. Ularning emotsional bo'yog'i ham, ta'siri ham kuchli.

Vasiqalarda og'zaki va badiiy uslubga xos bo'lgan stereotip jumlar tizimi amal qiladi. Ular rasmiy matnlarga badiiy bo'yoq berishi bilan bir qatorda, yuridik kimsalar nutqining ta'sirli va mazmunli chiqishi, haqqoniyligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bunday stereotiplar matnda rasmiy va badiiy uslub sinkretizmini yuzaga keltiradi.

Quyida vasiqalarda kechgan badiiy stereotiplarning ayrimlari va ularning uslubiy, badiiy-estetik vazifalarini ko'rib chiqamiz:

berginčä yoq-bar bolsar-men

Bu ifoda "qarzni berguncha borman-yo'qman, berolmasam (qarzni uzolmasam)" degan ma'noni bildiradi. Qonunga ko'ra, har qanday berim kafolatlanuvi kerak. Ana shunday holatni rasmiylashtirish uchun hujjatda ayni jumla ishlatiladi.

Turkshunoslikda *yoq-bar bol-* yoki *bar-yoq bol-* ifodasi "o'lim" bilan bog'liq ekanligini ko'pchilik e'tirof etgan. Biroq, bu masalada boshqacha qarashlar ham bor.

Jumladan, yapon olimi M. Morining ta'kidlashicha, *yoq-bar bol-* ifodasi "o'lim"ni emas, qarz to'lash chog'ida berimchining "bu yerda bo'lmay qolish ehtimoli"ni, ya'ni uning o'lib ketishi emas, balki qarzni to'lamay, qochib ketishi yoki bu yerdan ko'chib ketishini nazarda tutadi. Ushbu ifodaning boshqa hujjatlarda *ičtin-tašt'in bol-*, *örü-quđı bol-* singari paradigmatic qatorlarda kelishiga tayanib, olim ana shunday xulosaga kelgan (Tugusheva 1975,32).

Keyingi chog'larda M. Morining ushbu xulosasi fanda ommalasha boshladi. To'g'ri, ushbu ifodalarda har qanday sharoitda qarz albatta qaytarilishi kafolatlangan. Lekin bu ifodaning har uchala variantini bir ma'noga birlashtirish uqadar to'g'ri emas, nazarimizda; ularning har qaysisi o'ziga xos ma'nolarga ega. Shu o'rinda ushbu ifodaning har uchala ko'rinishi va ularning ma'no-larini ko'rib chiqamiz.

***bar-yoq bol-* va uning ma'nosi:**

Hozirgi o'zbeklar *Besh kunligim bormi-yo'qmi?* deymiz, bunda, tabiiyki, "o'lim" nazarda tutiladi. Yoki uzoqroq vaqt to'g'risida so'z ketganda: *Ungacha kim bor-kim yo'q?* deyiladi. Buning: *Ungacha nima gap-nima so'z?* varianti ham bor. Bu jumlalarining barida kishining o'limi ko'zda tutiladi. Shularga tayanib, vasiqalarda kechgan *bar-yoq bol-* ni ham kishining o'limiga bog'lagan ma'qul. Bu o'rinda *bar bol* – "bor bo'lmoq; yashamoq"; chog'ishtiring, o'zbekchada *bor bo'ling* – "yashang" degani; *yoq bol* – "yo'q bo'lmoq; o'lmoq"; *bar-yoq bolsar-men* deganda "(mabodo) o'lib ketsam" degan ma'no anglashiladi.

Masalan, Qayimtudan tariq olinganligi to'g'risidagi vasiqada: *Berginčä bar-yoq bolsar-men, inim Barčaqı anı tegilär bilä köni bersünlär. – "Berguncha bor-yo'q bo'lsam [borman-yo'qman], inim Barchaqi uni ukalari bilan qaytar-sinlar"* (TH.12.8–10).

***örü-quđı bol-* va uning ma'nosi:**

P. Zayme *örü-quđı* ni qutblarga (Janub va Shimolga) nisbat bergan, ya'ni matndagi *örü-quđı bolsar-men* birikmasini "Janubda bo'lamanmi, Shimolda bo'lamanmi, (qat'i nazar)" deya talqin qilgan (UDD,Za.4: 41, *ikki yulduzli izohga qarang*).

Bunda u *örü tayqa*, *qudī quumqa bar-* birikmasidagi *örü tayqa* ni “janubga” deb tushungan, shunga bogʻliq holda, *örü* ni ham “janub”, uning antonimi boʻlmish *qudī* ni esa “shimol” deya talqin qilgan.

Taʼkidlash joizki, yozma manbalar-da *tay* soʻzi shimolga nisbatan ham ishlatilgan: *öñdün yīñaq* – sharq, *kündün yīñaq* – janub, *kedīn yīñaq* – gʻarb, *taydīn yīñaq* – shimolni anglatadi. Masalan, Sada otli kishining Soʻlda ogʻadan boʻz olgani va evaziga oʻz uzumzorini sotganligi toʻgʻrisidagi vasiqada: *Bu borluqñiñ sičisi: öñdünī Qara Temürniñ borluq adīrar; kündünī yīñaq sičisi ögān adīrar; kedin yīñaq sičisi ögān-ök adīrar; taydīn sičisi Suriqa tegmiş borluq adīrar. – “Bu uzumzorning chegarasi: sharqdan Qara Temurning uzumzori ayiradi; janub tomondagi chegarasi oʻzanga taqaladi; gʻarb tomondagi chegarasi ham oʻzanga taqaladi; togʻ tomondan yaʼni shimoldan chegarasi Suriga tekkan uzumzor ayiradi”* (TH.22.6–9).

Shimolga nisbatan *tay* soʻzining ishlatilishi, harqalay, Turfonliklarning tasavvuri bilan bogʻliq. Chunki Turfon vohasining shimoli togʻlar bilan oʻralgan.

Vasiqalarda kechgan *örü tayqa*, *qudī quumqa barsar* jumlasini koʻzda tutadigan boʻlsak, bu jumlada “shimol” va “janub” tushunchasi yoʻq. Undagi *örü tay* – “yuqori togʻ” hamda *qudī quum* “quyi qum” ifodasi “toʻrt tomon; oʻzi istagan yer” maʼnosida; “yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi”, yaʼni “istagan yerida; hamma yerda” anglamida kelgan.

Mana uning misoli: *Bu küntä mīnča Burxan Qulīniñ ya örü tayqa, qudī quumqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorisun. – “Bugundan boshlab*

Burxan Qulining (erki oʻzida), yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi, oʻz koʻnglicha yoʻl tutsin, savob uchun yuraversin” (TH.30.8–10).

Ushbu misolimizdagi *örü tayqa*, *qudī quumqa barsar* birikmasidagi *örü tay* – “yuqori togʻ” hamda *qudī quum* – “quyi qum”, ularni oʻzaro qarshilantirish yoʻli bilan badiiy sanʼat hosil qilinmoqda; “yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi” degan maʼnoda, yaʼni “istagan yerida; hamma yerda” anglamida kelgan. Fikrni bu tarzda ifodalash rasmiy bitiglar uslubi uchun gʻayri-odatiy, lekin matnning taʼsirini oshirish, ifoda badiiyligini taʼminlash, “erkinlik” tushunchasini teran anglatish maqsadida ana shu ibora qoʻllanilgan.

Shuning singari, *örü-qudī bol-* ifodasida ham “janub” va “shimol” tushunchasi yoʻq.

Vasiqalarda kechgan *örü-qudī bol-* ifodasi, bizningcha, ikki xil maʼnoni anglatadi. Birinchisi, “qashshoqlashish”ni bildiradi: *örü* – asli “yuqori”, koʻchma maʼnoda boylikka nisbatan ishlatiladi; *qudī* – asli “quyi”, koʻchma maʼnoda qashshoqlikka nisbatan ishlatiladi. Vasiqalarda *Berginčä örü-qudī bolsar-men* degan shaklda keladi. Bu jumla “(qarzni) berguncha qashshoqlashib qolsam ham, uni toʻlashni kafolatlayman” degan maʼnoni anglatadi (TH.52-vasiqaning izohiga qarang).

Ikkinchisi, “oʻlim” maʼnosida: *örü bol* – “yuqorilashmoq”, yaʼni “yashamoq”; *qudī bol* – “quyi boʻlmoq; inmoq”, yaʼni “oʻlmak”; *örü-qudī bolsar-men* – “(mabodo) oʻlib ketsam / borman-yoʻqman” degani. Matn ham shunga yarasha talqin qilinadi.

Mana misoli: *Berginčä örü-qudī bolsar-men, inim Bilär köni bersün. – “Berguncha yuqori-quyi boʻlsam [yaʼni borim bor, yoʻgʻim bor / boy yoki qa-*

shshoq bo'larman / biror korihol bo'lsa],
inim Bilir albatta qaytarsin" (TH.52.5–6).

ičtin-taštīn bol- va uning ma'nosi:

Ifodaning bu variantida ham "o'lim" ma'nosi yo'q: *ičtin* – "ichkarida", ya'ni "o'z uyimda"; *taštīn* – "tashda, tashqarida", ya'ni "uozroq bir yerda"; *ičtin-taštīn bol* – "uzoq yerda bo'lmoq" ma'nosida ishlatiladi. Matnlarda *Berginčā ičtin-taštīn bolsar-men* shaklida ishlatilgan, bu "qarzni) berguncha uzoq yurtlarga ketib qolgudek bo'lsam" degan ma'noni anglatadi. Berimchi biror sabab bilan ko'chib ketadimi, qochib ketadimi, qat'i nazar, qarzni to'lash majburiyatini olganda, ana shu jumla ishlatiladi.

Masalan, Bulmish otli kishining Ko'sunchidan kumush qarz olganligi to'g'risidagi vasiqada: *Berginčā ičtin-taštīn bolsar-men, inim Ayqt(a)či (?) kōni bersūn.* – "*Berguncha ichkarida yo tashqarida [o'z uyumda yo tashda – uzoq joylarda] bo'larman, inim Ayqtachi (?) albatta qaytarsin*" (TH.53.5–6).

Demak, *bar-yoq bol-* / *örü-quđi bol-* / *ičtin-taštīn bol-* bir qolipdagi ifodalar bo'lishiga qaramay, uchulasi uch xil ma'noda ishlatiladi: shulardan *bar-yoq bol-* "o'lim"ga ishora qiladi; keyingisi "boylik va qashshoqlik", bir paytning o'zida, "o'lim"ga ham ishora qiladi: *örü-quđi bol-* "hech vaqosiz qolmoq; qashshoqlashmoq" hamda "o'lib ketmak" degani; so'nggi *ičtin-taštīn bol-* "bu yerda yashamaslik; uzoq yurtlarga ko'chib ketish" ma'nosidadir. Lekin har uchulasi ham, olingan qarz to'la-to'kis kafolatlanuvini bildiradi.

Ushbu ifodalarni talqin qilishda, ularning asosini buddizm ta'sirida boshqa xalqlardan o'tgan deya qaramaslik kerak. Ular qadimgi turkiy tilning ichki imkoniyatlari, turkiy xalqlarning milliy mintaliteti, o'z qarashlari ta'sirida shakllangan.

erklig beg išin-küčin tutup

Joriyani sotib, o'rniga bo'z olinganligi to'g'risidagi vasiqada *Erklig beg iši, elči-yalawač küčin tutup*, degan jumla ishlatilgan (TH.23.18–19). Bu jumladagi *beg iši* ni S.E. Malov *beg yeši*, ya'ni "bekning xotini" deb tushungan, shuning uchun bu jumlaning ruschaga: "Esli je kto, upotrebiv silu vliyatel'nogo bega i jeny yego, poslannikov i vestnikov ..." deya tarjima qilgan (Malov 1951,213). Aslida esa bu misoldagi *iši-küči* – juft so'z, "hukmi; qudrati" ma'nosida. Shunga ko'ra, ushbu jumlaning: "Hukumdor bekning, elchining kuch-quvvatiga tayanib" deb talqin qilinsa, to'g'ri bo'ladi.

Qadimgi ko'k turk bitiglarida bu birikma *isig küčüg bir-*, ya'ni "ishini kuchini bermak" shaklida keng qo'llanilgan. Poetik ma'nosi "mehnatini singdirmoq; kuchini bermak" degani. Muhimi shundaki, ushbu stereotip birikma ikki xil o'rinda ishlatiladi: birinchisi, "yovga bo'yinsunish, uning mehnatini qilish". Bu – qaramlikning alomati. Mana misoli:

Türük bāglār türük atın itı tabyačyī bāglār tabyač atın tutıpan tabyač qayanq[a] körmis. Älig yil isig, küčüg bir-mis. – "*Türk beklar turkcha otini qo'yib, tabg'achlik beklarning tabg'achcha otini qabul qilib, tabg'ach xoqonga qaram bo'ldi. Ellik yil mehnatini, kuchini beribdi*" (K.7–8).

Yoki: *Nä qayanqa isig, küčüg birür-män? – tir ärmis. Anča tip tabyač qayanqa yayı bolmis.* – "*Ne xoqonga mehnatimni, kuchimni beryapman?*" – der ekan. *Shunday deb tabg'ach xoqoniga yov bo'libdi*" (K.9)

Ikkinchisi, ijobiy ma'noda – "yurt farovonligi uchun, uning obodligi, ravnaqi uchun ter to'kish". Mana misoli: *İsig küčüg birür bunča törüg qazyani*

inim Kül tigin özi anča kargäk bolti.
– “Mehnatni, kuchni beruvchi shunday hokimiyatni qozonib, inim Kul tigin (Yaratganning O‘ziga) kerak bo‘ldi [ya‘ni vafot etdij]” (K.30).

miñ yil, tümän kün

Ushbu birikmadagi *tümän* – o‘n ming, *tümän kün* – o‘n ming kun.

Mahmud Koshg‘ariy *tümän* so‘zining badiiy funksiyasini yaxshi ko‘rsatgan. Uning yozishicha: *tümän* – har narsaning ko‘pi; *tümän-türlüg sözlädi* – “har xil so‘zlar so‘zladi; turli-tuman so‘zladi”; *tümän miñ* – “ming-ming, ming tuman, ming marta ming, bir million”; *tümän miñ yarmaq* – “bir million tanga” (DLT, 161).

Sanoqda *tümän*, *miñ* eng yirik sonlardir. Ular vaqtni anglatuvchi *kün*, *yil* so‘zlari bilan kelganda davr uzoqligini bildiradi. Shuning uchun ham badiiy adabiyotda, vaqt uzoqligini ta‘riflash uchun ulardan keng foydalanilgan. Bitiglarda kechgan *miñ yil*, *tümän kün* birikmasi vaqtga nisbatan “doimiy; umrbod, bir umr” ma‘nolarini anglatadi.

miñ yil, *tümän kün* birikmasi ko‘k turk yozuvli bitigtoshlarda ham ishlatilgan. Jumladan, uyg‘ur xoqonligining hukmdori Mo‘yun-cho‘r sharafiga o‘rnatilgan bitigda yaxshi bir misol bor (Malov 1959, 30–44). Bitigda 750 yil voqealari to‘g‘risida so‘z borar ekan, Mo‘yun-cho‘r tilidan: “O‘sha yili ... oq o‘rda chodirini tiktirdim, mudofaa devorlarini qurdirdim, yozni o‘sha yerda o‘tkazdim, o‘sha yerda tangriga ibodat qildim, tug‘roimni, bitigimni, (tuzugimni) o‘sha yerda yarattirdim (*belgümin-bitigimin anta yaratitdim*)” deya ta‘kidlanadi. Keyingi yil voqealari bayonida ham shunga yaqin mazmunli jummalarni o‘qiymiz: “O‘shanda g‘arbda lduq bashda, Yabash va to‘qush (daryolarining) quyilishida yozni o‘tkazdim. O‘sha yerda

saroyimni qurdirdim, mudofaa devorlarini o‘sha yerda qurdirdim, ming yillik, tuman kunlik bitigimni-tuzugimni o‘sha yerda yassi toshga yarattirdim (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin anta yası taşqa yaratitdim*)” deyiladi bitigda (matnning 19–22- qatorlariga qarang).

So‘nggi misolda kechgan *bitig-belgü* – “davlat tuzugi; nizomi” ma‘nosini bildiradi; *biñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin* deyilganda ming yillik yozuvlarga, o‘tmish an‘analari ta‘sirida shakllangan tuzukka ishora etilmakda.

miñ yil, *tümän kün* birikmasi qulni sotish, yer-joyni biror kimsaga o‘tkazish bilan bog‘liq holda tuzilgan vasiqalarda ham ishlatiladi. Endigi yer yoki qul egasining huquqini kafolatlash, bundan buyog‘iga o‘la-o‘lguncha unga egalik qila oluvini ta‘kidlash uchun ana shu jumladan foydalaniladi.

Mana buning misoli: *Bu tört siçilliñ borluq üzä miñ yil, tümän künkä tegi Basa Toy[r]il erklig bolsun.* – “Bu to‘rt chegara oralig‘idagi uzumzorga ming yil, tuman kunga qadar Basa To‘g‘ril egalik qilsin” (TH.48.11–12).

yasadaqi qinqa tegsünlär

yasadaqi qinqa tegsünlär jumlasidagi *yasa* – huquqqa tegishli atama, davlatning bosh qonuni; *qin* – “qiyin-qistov; jazo” ma‘nosidadir. *Qina*- fe‘li ana shu so‘zdan yasalgan bo‘lib, “qiynamoq; jazo bermok” ma‘nolarini anglatadi. Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida: *beg anı qınadı* – “bek uni qiynadi, iskanjasiga soldi”; *Tänri anı qınadı* – “Tangri ta‘olo unga jazo berdi” (DLT, 417).

tegsünlär – so‘zma-so‘z “tegsinlar; yetishsinlar” (*teg*- fe‘lidan), lekin bu o‘rinda “tortilsinlar; mahkum etilsinlar” degani, ya‘ni ushbu jumladan “davlat qonunidagi jazoga tortilsinlar” anglashiladi.

Qaytsu tudungning Chintsu Shiladan qarz olib, evaziga o'z bolasini unga o'g'illikka topshirganligi to'g'risidagi vasiqada kelgusida to'langan qarzga hech kimsa da'vo qila olmasligi, bitimni buzib, da'vo qilg'udek bo'lsa, o'sha kimsa davlat qonunidagi jazoga tortilajagi ta'kidlangan. Vasiqadagi bu jumla o'g'il evaziga qarz beruvchi Chintsu Shilaning tilidan beriladi.

Mana o'sha satrlar: *Men, Čintsu ayayqa tegimlignij ečim, inim, oylum, qam-qadašim almasun, tartmasun. Apam bir-ök ilgäli-tartyalı saqınsar, sawları yorımasun. Yasadaqı qınqa tegsünlär.* – “*Men, hurmatga sazovor Chintsuning og'am, inim, o'g'lim, qavm-qarindoshim tortib olmasin. Agar biror kimsa tortib olishni xayol qilsa, so'zlari o'tmasin. Davlat qonunidagi jazoga tortilsinlar*” (TH.42.6–10).

tört yoli boš

Ushbu birikmadagi *tört yoli* – “boradigan to'rtala yo'li, to'rt tarafi” ma'nosida; *boš* – “bo'sh, ochiq; erkin” degani; bu so'z “erkinlik; ozodlik” anglamini ta'minlaydi; *tört yoli boš* – “to'rtala yo'li ochiq” / “to'rt tarafi ochiq”, ya'ni “istagan tomoniga ketishi mumkin; o'z istagicha yashashi mumkin” degan ma'noda ishlatiladi.

Bu Tıtsu atl(i)γ oyul Čintsu ayayqa tegimligkä bar erginčä könin pıšıyın tapınıp, ayayqa tegimligtä kin tört yoli boš, öz könülinčä barsun. – “*Bu Tıtsu otli o'g'il xazrat Chintsuga bor ekani-da [ya'ni uning ko'zi tirikligida] chin pishig' xizmatini qilib, ul xazratdan keyin to'rt yo'li ochiq, o'z istagicha ketsin*” (TH.42.4–6).

Qadimgi turkiy adabiyotda tomon bilan bog'liq bo'lgan *tört buluq* tushunchasi ham bor. Bu o'rinda *buluq* – “taraf, tomon” ma'nosida; *tört buluq*

– “to'rt tomon; to'rt qutb; o'rab turgan taraflar” degani. Bu birikma mamlakat tang ahvolda ekanligi, xalq yov qurshovida qolganligi ta'rifida ishlatiladi. *Tört buluq qop yayı ermis, sü sūlapän, tört bulundaqı bodunuy qop almıs, qop baz qılmıs.* – “*To'rt tomon butunlay yov ekan, qo'shin tortib, to'rt tarafdagi xalqni butunlay olibdi, butunlay bo'sundiribdi*” (K.2).

boš so'zi qadimgi turkiy tilda bir qancha ma'nolarda ishlatilgan. Masalan, uning “Devonu lug'ati-t-turk” asarida keltirilgan ma'nolari:

“ozod, erkin”: *boš kiši* – “ozod kishi”;

“ajralgan, erdan chiqqan”: *boš urayut* – “eridan ajrashgan xotin”;

“ishdan bo'shagan”: *boš elig* – “ishdan va moldan bo'shagan qo'l”;

“yumshoq, bo'sh”: *boš et* – “yumshoq go'sht”; “yumshoq yer”ga ham shu so'z qo'llanadi;

“bo'shatilgan, bo'sh qo'yib yuborilgan”: *boš at* – “bo'sh qo'yib yuborilgan ot”;

“xoli qilingan, bo'shatilgan”: *boš ew* – “bo'shatilgan uy”. Narsadan bo'shatilgan idish yoki jildlarga ham *boš* so'zi qo'llanadi (DLT,365).

Undan yasalgan *bošu-* fe'lining esa quyidagi ma'nolarini bergan:

anıñ özi bošudı – “uning ichi bo'shaldi, ravonlashdi”.

tügün bošudı – “tugun bo'shabroq qoldi”.

at bošudı – “ot bog'lovidan echildi, bo'shaldi”.

xan yalavačıy bošudı – “xon mamlakatiga qaytish uchun elchiga ruxsat berdi”.

er urayutın bošudı – “er xotinini taloq qildi, ajrashdi” (arg'ucha). Bu fe'l ham o'timli, ham o'timsizdir. Bu fe'lining kela-si zamon shakli *bošur*, masdari *bošumaq* bo'ladi (DLT,415).

Muallif *boş* soʻzining birinchi maʼnosidan yasalgan *boşattī* feʼlini “boʻshatdi, ozod qildi” maʼnosida bergan: *ol bulunuy boşattī* – “u asirni boʻshatdi”. Boshqa birovdan biron kimsaning, biror narsaning qutqazilishiga ham shu soʻz qoʻllanadi (DLT,304).

Yana qiyoslang: *ol urayut boşattī* – “u xotinni qoʻydi” (argʻuchadir) (DLT,304). Yoki boshqa bir misol: *urayut boşandī* – “xotin taloq qilindi” (argʻuchadir). Muallifning yozishicha, bu moʻtabar emas. Bu soʻzning kelasi zamon shakli *bošanur*, masdari *bošanmaq* dir (DLT,250).

boş soʻzi sifat vazifasida “boʻsh, lapashang” maʼnosida: *boʻsh oʻgʻil*; “yumshoq” maʼnosida: *boʻsh xamir*; feʼl boʻlib kelganda “erkin, ozod” maʼnosida: *ishdan boʻshmisin?* hozir ham ishlatiladi.

boşa- feʼli esa hozirgi oʻzbekchada “ishdan ketdi”: *ishdan boʻshadi*, shuningdek, “ozod boʻldi; erkin boʻldi”: *darsdan boʻshadi*; *qoʻli ishdan boʻshadi* shakllarida ishlatiladi.

Hozirgi oʻzbek tilida *boş* soʻzi “taloq” maʼnosida ishlatilmaydi. Bu maʼnoda *xotinini qoʻydi*, *taloq qildi*, *ajrashdi* deyiladi. Qadimgi turkiy tildagi *boş urağut* oʻrnida esa *tul xotin*, *beva xotin* ishlatiladi.

taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun

Ushbu jumladagi *tapla-* feʼli “istamoq, hoxlamoq; unamoq” maʼnolarini bildiradi. Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻati-t-turk” asarida: *ol tonuy tapladī* – “u toʻn va boshqa narsalarni qabul qildi va undan rozi boʻldi”. Muallifning koʻrsatishicha, uning kelasi zamon shakli *taplar*, masdari *taplam-aq* boʻladi (DLT,423). Yoki “Qutadgʻu bilig”da:

*Köñül taplamadī bu işdin qaçar,
Köñül taplamaz işkâ yaqsa, xaçar.*

(*Koʻngil istamasa, bu ishdan qochadi,*

Koʻngil istamagan ishga yaqinlashish xatardir) (QBQ.112b.5).

özi tutsun – “oʻzi tutsin; oʻzi ishlat-sin”. Bu oʻrindagi *tut-* “tutmoq, ishlatmoq” maʼnosidadir. Hozirgi oʻzbek tilida ham *tut-* feʼlining “ishlatmoq” maʼnosi bor, bu soʻz koʻproq narsa-buyumga nisbatan ishlatiladi. Chogʻishtiring, *choʻmichni tutdi* – “choʻmichni tutdi / choʻmichni ishlatdi” degani.

ötkürü satsun – “oʻtkarib sotsin; sotib yuborsin” degan maʼnodadir.

Shulardan kelib chiqib, *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun* jumlası “Istasa, oʻzi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin” deb oʻgiriladi.

Bu jumla yer-joy oldi-berdisi, qoʻl ostidagi qulini oʻzga kimsaga sotib yuborish bilan bogʻliq holda tuzilgan vasiqalarda bundan buyongi erkinlik uning yangi egasiga oʻtganligini kafolatlash uchun ishlatiladi.

Mana vasiqadagi misoli: *Bu tört siçiliy borluq üzä min yil, tümän künkä tegi Basa Toy[r]il erklig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun.* – “Bu toʻrt chegara oraligʻidagi uzumzorga ming yil, tuman kunga qadar Basa Toʻgʻril egalik qilsin. Istasa, oʻzi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin” (TH.48.11–14).

Eski hujjatlarda rasmiy va badiiy uslublarning qorishiq holda uchrashi yoki yuridik kimsalar nutqining bu koʻrinishda uygʻunlashuvi turkiy rasmiy uslubning toʻla shakllanib ulgurmagani-dan emas, aksincha, uning oʻta taraqqiy etgani, fikrni ifodalash, hujjatning ras-

miyligini ta'minlash imkoniyatlari ken-
migidan dalolat beradi.

Vasiqalarda so'zlovchi nutqi va uning berilishi

“So'zlovchi nutqi” deyilganda matn kimning tilidan bitilganligi tushuniladi. O'tmishda yaratilgan yozma yodgorliklarda nutq masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgan. Jumladan, Ikkinchi ko'k turk xoqonlig'i davrida yaratilgan To'nyuquq bitigi muallifning o'z tilidan bayon etilgan. Yoki tarixchi va adib Yo'llug' tigin qalamiga mansub Kul tigin hamda Bilga xoqon bitiglarida (birinchisi 732 yil, keyingisi 735 yil) matnning katta bir qismi Bilga xoqon tilidan bayon etiladi.

Rasmiy hujjatlarda so'zlovchi nutqi masalasi, hujjatning turiga qarab, ajralib turadi. Jumladan, xon va sultonlarning yorliq hamda diplomatik maktublari ularning o'z tilidan tuzilgan (to'g'rirog'i, baxshi yoki kotib ularning aytib turgani bo'yicha yozgan).

Vasiqalar esa bundan farqli. Ularda nutq matn komponentlari bilan bog'liq holda tanlanadi. Masalan, qulga erkinlik berish vasiqalarida matn, odatda, erkinlik beruvchi kimsa tilidan (nutqidan) tuziladi. Yoki oldi-berdi hujjatlarida matn berimchi tilidan (nutqidan); yerni sotish vasiqalarida esa sotuvchi nutqidan tuziladi. Lekin pulni yoki ayirboshlanayotgan narsani sanab olayotgan olimchining matn orasidagi so'zi, guvohlarning va xat bituvchining vasiqa yakunidagi so'zlari ularning o'z nutqidan keltiriladi.

Matn bituvchi, odatda, yerni ijaraga yoki narsani qarzga berayotgan kimsa, shuningdek, davlat idorasining xodimi, biror o'qimishli kishi bo'ladi. Matn, asosan, qarz oluvchi tilidan o'quvchiga qarata so'zlanadi. Turgan gap, hujjat bitishning javobgarligi bor. Bu narsa uning xotimasida albatta qayd etiladi:

agar yerni ijaraga yoki biron narsani qarzga berayotgan kimsa vasiqani bitgan bo'lsa, oxirida “men bitdim” yoki “mening o'zim bitdim” (*men özüm bit-idim; meniñ özüm bitidim*) deb yozib qo'yadi. Mabodo, hujjat idora xodimi yoki boshqa kimsa tarafidan bitilgan bo'lsa, unda *Men, Mīsīr, ayītip bitidim; Men, Torčī, aqa-inilärkä ayītip bitidim* singari jumlar bilan yakunlanadi. Bu jumla “Men, Misir, (qarz oluvchining) aytib turgan so'zlari bo'yicha yozdim”; “Men, To'rchi, og'a-inilarning [ya'ni qarz olayotganlarning] aytdan so'zlari bo'yicha yozdim” degan mazmunni anglatadi.

Odatda, tarixiy-badiiy, diniy-falsafiy asarlarda, qissalarda so'zlovchi biror kimsaning aytdanlarini ta'kidlamog'chi bo'lsa, ko'pincha ko'chirma gap shaklida beradi va avtor gapi *tedi; tep tedi (dedi; deb aytdi)*, qahramon xayolidagi fikr bo'lsa, *tep saqinti (deb o'yladi)*, ko'chirma gap o'tinch mazmunida bo'lsa, *tep ötündi (deb o'tindi)*, xonlarning buyrug'i bo'lsa, *tep yarliqadi (deya yorliq berdi)* shakllarida yakunlanadi va b. Qizig'i shundaki, biz so'z yuritayotgan hujjatlar-da nutqning berilish usuli bundan farqli: matn qarz beruvchi kimsa tilidan bitilayotganiga qaramay, asosiy qismda, qarz beruvchining qarz bilan aloqador muhim so'zlari, ta'kidlari uning o'z tilidan beriladi. Bu narsalarning bari hujjatning legitimligi, ishonchliligi, haqqaniyligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Hozirda Rossiya FA Sharq qo'lyozmalari institutida SI 4716 (SI 0/54) ko'rsatkichi ostida Qaytsu tudungning Chintsu Shiladan qarzga kumush olib, evaziga o'z o'g'lini ishlash uchun topshirganligi to'g'risidagi vasiqa saqlanayotir (UDD, Ra41: 142-144,322; TH.43). Ushbu vasiqa misolida so'zlovchi nutqining berilishini ko'rib chiqamiz.

Matndagi soʻzlovchi nutqini belgilash uchun, boshlab, ushbu bitimga aralashayotgan kimsalar aniqlab olinmogʻi kerak. Masalan, ushbu vasiqani tuzishda qatnashayotgan yuridik kimsalar quyidagilar:

(1) Chintsu Shiladan kumush qarz olib, evaziga oʻz oʻgʻlini ishga topshirayotgan Qaytsu tudung;

(2) Qaytsu tudungga kumush qarz berib, evaziga uning yosh oʻgʻlini ishga yollayotgan Chintsu Shila;

(3) Guvohlar ikki kishi: Qutadmish Qaya va Sengichun;

(4) Hujjatni tuzuvchi Buyan Qaya. Vasiqaning tartibli va chiroyli xat bilan yozilganiga qaraganda, harqalay, bu kimsa kotib yoki davlat idorasining xodimi (notarius) boʻluvi kerak.

Muhimi shundaki, vasiqani tuzishda qatnashayotgan kishilarning aytayotgan soʻzi hujjatni tuzuvchi Buyan Qaya tilidan emas, ularning oʻz tilidan (nutqidan) berilgan. Bu narsa vasiqaning legitimligi bilan bogʻliq: matn komponentlarining oldi-berdi jarayonida qatnashayotgan yuridik kimsalarning oʻz tilidan berilishi vaʼdaning haqqoniyligi, hujjatning ishonchlilikini taʼminlaydi. Yana rasmiy nutqning taʼsiri ham oshadi.

Matn oʻz mazmuniga koʻra quyidagi komponentlarga boʻlinadi:

Birinchi komponent: Qaytsu tudungga oldi-berdi uchun kumush kerak boʻlib, oʻz oʻgʻlini Chintsu Shilaga ishga topshirganligining taʼkidi:

Toʻnuz yil, aram ay, on yanʻiqā menā, Qaytsu tudunqā yunʻlaqlīy kūmūš kergāk bolup, özūmtā tuymiş Tītsu atl(i) y oylumnī Čintsu Šilaqa üç yillīq tutquy berdim. – “Toʻngʻiz yili, aram oyining oʻninchi kuni menga, Qaytsu tudungga ishlatish uchun [yaʼni savdo-sotiqqa] kumush kerak boʻlib, oʻzimning tuqqan

Tītsu otli oʻgʻlimni Chintsu Shilaga uch yil muddatga ishlatish uchun berdim” (matnning 1–4- qatorlari).

Ikkinchi komponent: Qarzga olinayotgan kumushning miqdori:

Tutquy kūmūšin inča sözlāšt(i)miz: on satir kūmūškā tutquy berdim. – “Evaziga toʻlanadigan kumushni shunday kelishdik: (oʻgʻlimni) oʻn satir kumush uchun berdim” (5–6- qatorlar).

Uchinchi komponent: Ikki kishi orasida kumush oldi-berdisining boʻlib oʻtganligi:

Bu on satir kūmūšni bitig qilmīš kün üzā men, Qaytsu tu(dun) tūgāl tartip aldīm. – “Bu oʻn satir kumushni vasiqa tuzilgan kuni men, Qaytsu tudung tugal oʻlchab oldim” (6–8- qatorlar).

Men, Čintsu Šila, yemā bir eksūgsüz tūgāl berdim. – “Men, Chintsu Shila ham hech bir kamchiliksiz tugal berdim” (8–9- qatorlar).

Toʻrtinchi komponent: Ishga yollovchi tomonidan oʻgʻilchaga berib turiladigan kiyim-kechaklarning soni va turi:

Bu oyulq(i)yaqa bir yilta bir ūm, kōkūsmāk, bir qay, bir uyuq č(a)ruq, iki yilta bir čākrāk, üç yilta bir bōrk bilā berür-men. – “Bu oʻgʻilchaga bir yilda bir ishton, nimcha, bir juft etik, bir juft choriq; ikki yilda bir paxta matoli koʻylak; uch yilda bir boʻrk bilan berurman” (9–12- qatorlar).

Beshinchi komponent: Ishga topshirilayotgan oʻgʻilchaning yoʻl qoʻyajak qilmishlariga kimlar javobgar ekani:

Oyulq(i)ya Čintsu Šilanin ew-indākilār bilā yorip, oyri tew qilsar, tutyu qapyu, yoq ituk qilsar, men, Čintsu Šila bašīna bolur. – “Agar oʻgʻilcha Chintsu Shilaning uyidagilar bilan yurib, oʻgʻrilik-egrilik qilsa, moldan yulib, ziyon yetkazsa, men, Chintsu Shilaning gar-danimga boʻladi” (13–15- qatorlar).

Yalīnuz yorīp, oyri tew qīlsar, yoq-itūk qīlsar, men Qaytsu tu(dun) bašimqa bolur. – “Yolg’iz yurib, o’g’ri-lik-egrilik qilsa, ziyon yetkazsa, men Qaytsu tudungning gardanimga bo’ladi” (15–16v- qatorlar).

Oltinchi komponent: O’g’ilcha kasal bo’lib qolsa, kimlar uni boqajagi:

Iglāsār, yeti künki mün-aš men, Čintsu Šila berür-men. – “Kasal bo’lib qolsa, yetti kunlik quyuq-suyug’ini [so’zma-so’z: sho’rvasi bilan oshini] men, Chintsu Shila berurman” (17v–18v- qatorlar).

Yeti kündin kečsār, men, Qaytsu tu(dun) yegälāp alīp, kün eksükin köni berür-men. – “Etti kundan o’tsa, men, Qaytsu tudung har kungi chiqimini qoplab, albatta to’layman” (18v–19v- qatorlar).

Yettinchi komponent: Kasal bo’lib o’lsa, olingan qarzni kim va qay miqdorda qoplashi:

Iglāp ölsār, yarim tawarī ölür, yarim tawarī tirilür. Tirildāči tawar yana men Qaytsu tu(dun) üzā bolup, köni berür-men. – “Kasal bo’lib o’lib qolsa, yarim moli ham o’ladi [qarzning yarmi hisobdan chiqadi], yarim moli qoladi [yarmi to’lanadi]. Saqlanib qolgan moli yana men, Qaytsu tudungning yelkamda

bo’lib, (uni) aniq to’layman” (20v–22v- qatorlar).

Sakkizinchi komponent: Uch yilga qadar vasiqa o’z kuchida qolajagi, bitim buzilgan taqdirda ziyon uchun to’lanajak jarimaning miqdori:

Üč yil tügāmāginčā, öntürmāz-men. Apam öntür[ür]-men, tesār-men, bu kümüş-ök bermiş künün berüki asiği bilā köni berür-men. – “Uch yil tugamaguncha, so’zimdanda kechmayman. Agar so’zimdanda kechdim, degudek bo’lsam, bu kumush berilgan kundagi hujjat bo’yicha foydasi bilan albatta qaytaraman” (22v–25v- qatorlar).

To’qqizinchi komponent: Oldi-berdini rasmiylashtirishni kuzatib turgan guvohlar:

Tanuq – Qutadmīš Qaya, tanuq – Serjičün. – “Guvoh – Qutadmish Qaya, guvoh – Sengichun” (25v–26v- qatorlar).

O’ninchi komponent: Bitimning qarz oluvchi tomonidan tamg’a bilan tasdiqlab qo’yilganligi:

Bu tamya men, Qaytsu tu(dun)nuq-ol. – “Bu tamg’a men, Qaytsu tudungni-kidir” (26v- qator).

O’n birinchi komponent: Hujjatni bituvchi kimsaning oti:

Buyan Q(a)ya bitidim. – “Buyan Qaya yozdim” (26v- qator).

t/r	Matn komponentlarining mazmuni	Matn kimning tilidan bitilgani
(1)	Qaytsu tudungga oldi-berdi uchun kumush kerak bo’lib, o’z o’g’lini Chintsu Shilaga ishga topshirganligining ta’kidi.	Qaytsu tudung tilidan bitilgan.
(2)	Qarzga olinayotgan kumushning miqdori.	Qaytsu tudung tilidan bitilgan.
(3)	Ikki kishi orasida kumush oldi-berdisining bo’lib o’tganligi.	Qaytsu tudung va Chintsu Shila tilidan bitilgan.
(4)	Ishga yollovchi tomonidan o’g’ilchaga berib turiladigan kiyim-kechaklarning soni va turi.	Chintsu Shila tilidan bitilgan.
(5)	Qaytsu tudungga oldi-berdi uchun kumush kerak bo’lib, o’z o’g’lini Chintsu Shilaga ishga topshirganligining ta’kidi.	Qaytsu tudung tilidan bitilgan.

(6)	<i>O'g'ilcha kasal bo'lib qolsa, kimlar uni boqajagi.</i>	<i>Chintsu Shila va Qaytsu tudung tilidan bitilgan.</i>
(7)	<i>Kasal bo'lib o'lsa, olingan qarzni kim va qay miqdorda qoplashi.</i>	<i>Qaytsu tudung tilidan bitilgan.</i>
(8)	<i>Uch yilga qadar vasiqa o'z kuchida qolajagi, bitim buzilgan taqdirda ziyon uchun to'lanajak jarimaning miqdori.</i>	<i>Qaytsu tudung tilidan bitilgan.</i>
(9)	<i>Oldi-berdini rasmiylashtirishni kuzatib turgan guvohlar.</i>	<i>Vasiqani bituvchi xodim tilidan bitilgan.</i>
(10)	<i>Bitimning qarz oluvchi tomonidan tamg'a bilan tasdiqlab qo'yilganligi.</i>	<i>Qaytsu tudung tilidan bitilgan.</i>
(11)	<i>Hujjatni bituvchi kimsaning oti.</i>	<i>Vasiqani bituvchi xodim tilidan bitilgan.</i>

Oldi-berdi uchun kumush kerak bo'lib, Chintsu Shiladan qarz olingani va evaziga o'z o'g'lini unga ishga topshirganligi to'g'risidagi **boshlovchi** hamda qarzga olinayotgan kumushning miqdori ko'rsatilgan **ikkinchi komponent** Qaytsu tudung tilidan berilgan:

Tonuz yil, aram ay, on yan'iqqa menä, Qaytsu tudunqa yunlaqlıy kümüş kergäk bolup, özümtä tuymış Titsu at-l(i)y oylumni Čintsu Šılaqa üç yilliq tutquy berdim.

Tutquy kümüşin inča sözläšt(i)miz: on satır kümüşkä tutquy berdim.

Ikki kishi orasida kumush oldi-berdisining bo'lib o'tganligi to'g'risidagi **uchinchi komponent** ikki kishi tilidan berilgan. Bunda Qaytsu kumushni tugal sanab olganligini ta'kidlaydi: *Bu on satır kümüşni bitig qılmış kün üzä men, Qaytsu tu(dun) tügäl tartip aldım.*

Unga kumush topshirilganligi esa Chintsu Shilaning tilidan berilgan: *Men, Čintsu Šıla, yemä bir eksügsüz tügäl berdim.*

Ishga yollovchi tomonidan o'g'ilchaga berib turiladigan kiyim-kechaklarning soni va turi ko'rsatilgan **to'rtinchi komponent** Chintsu Shila tilidan berilgan: *Bu oyulq(i)yaqa bir yılta bir üm, köküzmäk, bir qay, bir uyuq č(a)ruq,*

iki yılta bir čäkräk, üç yılta bir börk bilä berür-men.

O'g'ilchanning bundan buyongi qilmishlariga kimlar javobgar ekani to'g'risidagi **beshinchı komponent** ham ikki kishi tilidan beriladi. Chintsu Shilaning uy ichidagilar bilan bilan bog'liq holda biror korihol bo'lsa, Chintsuning o'zi javob beradi. Bu shart uning o'z tilidan berilgan: *Oyulq(i)ya Čintsu Šılanıñ ew-indäkilär bilä yorıp, oyri tew qılsar, tutyu qapyu, yoq itük qılsar, men, Čintsu Šıla başıñ bolur.*

Bola yolg'iz yurib, biror koriholga yo'liqqudek bo'lsa, unga bolaning otasi javobgar. Kelishuvning bu bandi Qaytsu tudung tilidan berilgan: *Yalıñuz yorıp, oyri tew qılsar, yoq-itük qılsar, men Qaytsu tu(dun) başımqa bolur.*

Oltinchi komponentda o'g'ilcha kasal bo'lib qolsa, kimlar uni boqajagi to'g'risida so'z boradi. Bu shartning ijrosi ikki kishiga yuklatilgan. Yetti kungacha uni ishga yollagan kimsa qaraydi. Vasiqaning ushbu bandi Chintsu Shilaning tilidan berilgan: *İgläsär, yeti künki mün-aş men, Čintsu Šıla berür-men.*

Yetti kundan o'tsa, otasiga yuklatiladi. Bitimning bu bandi otasi Qaytsuning tilidan berilgan: *Yeti kündin kečsär,*

men, Qaytsu tu(dun) yegäläp alip, kün eksükin köni berür-men.

Yettinchi komponent bola kasal bo'lib o'lsa, qarz olingan kumushni kim qoplashi to'g'risida. Bunday holda, ketgan harajat ikkiga bo'linadi: bir qismidan voz kechiladi, ikkinchi yarmi bari-bir qaytariladi. Bu band majburiyatni o'z yelkasiga olayotgan Qaytsu tilidan berilgan: *İgläp ölsär, yarım tawarī ölü, yarım tawarī tirilür. Tirildäci tawar yana men Qaytsu tu(dun) üzä bolup, köni berür-men.*

Uch yilga qadar vasiqa o'z kuchida qolajagi, bitim buzilgan taqdirda ziyon uchun to'lanajak jarimaning miqdori ko'rsatilgan **sakkizinchi komponent** ham Qaytsu tilidan berilgan: *Üč yil tügämäginčä, öntürmäz-men. Apam öntür[ür]-men, tesär-men, bu kümüş-ök bermiş künün berüki asiyi bilä köni berür-men.*

To'qqizinchi komponentda oldi-berdini rasmiylashtirishni kuzatib turgan guvohlarning oti ko'rsatilgan. Bu komponent vasiqani bituvchi tilidan berilgan: *Tanuq – Qutadmış Qaya, tanuq – Senjün.*

Bitimning qarz oluvchi tomonidan tamg'a bilan tasdiqlab qo'yilganligi to'g'risidagi **o'ninchi komponent** Qaytsu tudung tilidan bitilgan: *Bu tamya men, Qaytsu tu(dun)nuq-ol.*

Hujjatni bituvchi kimsaning oti qayd etilgan **so'nggi komponent** kotibning o'z tilidan bitilgan: xat bituvchi matnning oxiriga *Buyan Q(a)ya bitidim* deb yozib qo'ygan.

Boshqa bir misol. Kunimizga qadar O'tuz hamda To'yinchug' otli kishilarning so'rovsiz er-xotin bo'lib olgan qul va joriyalari ustidan chiqargan hukmi bitilgan vasiqa saqlangan (QUV,336–338,445; TH.31). Vasiqa matni shunday:

(1) Bars yil, toqzunč ay, altı otuzqa
(2) biz: Otuznün – Baltur atlıy temirči
(3) qarabaš; Toyınçuynun – Aysılıy
(4) atlıy ewči-qarabaš bözči, bu ikägü,

(5) beg erläringä ayıtmadın, er-ewči

(6) bolmişlar. Kin men – Toyınçu

(7) Otuz bilä eşitip, adırmadın

(8) Toyınçuynun, ewči-qarabaşnıñ

(9) bertin Toyınçu-yoq alır-men.

(10) Men – Otuznün, temirči qarabaşnıñ

(11) bertin men, Otuz-yoq alır-men. Men,

(12) Otuz qulumnün nekü ersär, bar

(13) tep, Toyınçu-yoq, ewčikä čam qılmaz-

(14) men. Men, Toyınçu-yoq meniñ, küñnüg nekü

(15) ersär, bar tep, Otuzqa, qulqa

(16) čam qılmaz-men. Tanuq – Qariq; tanuq – Čawsu;

(17) tanuq – Ötükän Temir. Bu tamya biz, ikägü-

(18) nün-ol. Men, Muñul Buqa ayıtip bitidim.

Matnda aniqlab olinishi lozim bo'lgan bir-ikki so'z va jumlar bor:

3- qatorda: *qarabaš* – “qul” degani (*qarang*, DLT,400 da: *qarabaš* – qullarga nisbatan qo'llanadi. Erkak bo'lsa ham, ayol bo'lsa ham bir xilda aytilaveradi; “qora bosh” demakdir); *temirči-qarabaš* – “temirchi-qul”; *ewči-qarabaš bözči* – “joriya-to'quvchi”.

5–6- qatorlarda: *ebči~ewči* – “xotin” anglamida; *er-ewči bol-* “er-xotin bo'lmoq; turmush qurmoq” degani.

9-, 11- qatorlarda: *bert* – qullardan bir yilda bir matra undiriladigan to'lov, soliq; tovon puli (*qarang*, DLT,139 da: “*bert (~birt)* – berim, qulning har yili o'z xo'jayiniga beradigan to'lovi”).

13-, 16- qatorlarda: *čam* (<*xitoy. šam*) – “da’vo; tortishuv”; *čam qil-* “tortishmoq; da’vo qilmoq”.

14- qatorda: *kūḡ* – qul-xotin, joriya (rabınya). Eraklarni – *qul*, xotin-qizlarni esa *kūḡ* deyilgan.

18- qatorda: hujjat oxiridagi *Men Muḡul Buqa ayitip bitidim* jumlası hujjatni rasmiylashtiruvchi kishining so’zi bo’lib, “Men Mungul Buqa aytib turib [ular o’z og’zidan aytganlari bo’yicha] yozdim” degan mazmunda kelgan. Qarang, Mahmud Koshg’ariyda: *aytti* – “so’radi”; *ol menā sōz aytti* – “u mendan so’z so’radi”. O’g’uzlar *men aḡar sōz ayittiḡ* (*men u bilan so’zlashdim*) deydilar, lekin bu qoidaga mos emas. Bu so’zning kelasi zamon shakli *aytur*, masdari *aytmaq* bo’ladi (DLT,97).

Vasiqaning mazmuni shunday bo’ladi:

(1) Bars yil to’qqizinchi oyining yigirma oltinchisida

(2) biz – O’tuzning, Baltur otli temirchi

(3) quli, To’yinchug’ning Aysilig’

(4) otli joriya to’quvchisi, bu ikkovi

(5) (biz) beklariga aytmay, er-xotin

(6) bo’lib olibdilar. Keyin men, To’yinchug’,

(7) O’tuz bilan eshitib qolib, (ularni bir-biridan) ajratmay, (shunga kelishdik:

(8) men) To’yinchug’ (bundan buyon) o’z joriyamning (to’laydigan)

(9) to’lovlarini faqat o’zim olaman.

(10) Men O’tuz, o’z temirchi qulimning (to’laydigan)

(11) to’lovlarini faqat o’zim olaman. Men

(12) O’tuz, o’z qulimning qanday ishi bo’lsa, bor

(13) deb, To’yinchug’ va uning joriyasiga da’vo qilmayman.

(14) Men To’yinchug’, o’z joriyamning qanday ishi

(15) bo’lsa, bor deb O’tuz va uning quliga

(16) da’vo qilmayman. Guvoh – Qariq; guvoh – Chavsu;

(17) guvoh – O’tukan Temir. Bu tang’a biz, ikkovimiz-

(18) nikidir. Men Mungul Buqa aytib turib [ular o’z og’zidan aytganlari bo’yicha] yozdim.

Ushbu hujjatni mazmun-mundarijasiga ko’ra to’qqizta komponentga ajratish mumkin (*quyiroqda keltirilgan jadvalga qarang*). Matnda uch kishining nutqi turli ko’rinishlarda kelgan. Bular:

(1) O’tuz va To’yinchug’ ikkovining so’zlari.

(2) O’tuzning o’z so’zlari.

(3) To’yinchug’ning o’z so’zlari.

(4) Vasiqani tuzayotgan idora xodimining so’zlari.

Vasiqaning matn komponentlari va undagi so’zlovchilar nutqining munosabati quyidagi jadvalda ko’zga aniq tashlanadi:

t/r	Matn komponentlarining mazmuni	Matn kimning tilidan bitilgani
(1)	Vasiqa tuzilayotgan kun (1- qator).	O’tuz va To’yinchug’ ikkovining tilidan bitilgan.
(2)	Vasiqa tuzdirayotgan boylar hamda ularning qul va joriyalari (2-4- qatorlar).	O’tuz va To’yinchug’ ikkovining tilidan bitilgan.
(3)	Bo’lib o’tgan ish to’g’risida ma’lumot (5-6- qatorlar).	O’tuz va To’yinchug’ ikkovining tilidan bitilgan.

(4)	Xo'jayinlarning bu ishlardan xabar topib, yozma bitim tuzishga kirishganlari (6–7- qatorlar).	To'yinchug' tilidan bitilgan.
(5)	Tomonlar o'rtasidagi kelishuv shartlari (7–11- qatorlar).	Joriya yilda bir to'laydigan to'lovni To'yinchug'ning olishi to'g'risidagi shart To'yinchug' tilidan bitilgan (8–9- qatorlar). Qul yigit yilda bir to'laydigan to'lovni O'tuzning olishi to'g'risidagi shart O'tuz tilidan bitilgan (10–11- qatorlar).
(6)	Tomonlarning bir-biridan da'vo qilmasliklari (11–16- qatorlar).	O'tuz o'z qulining o'rinsiz ishlari uchun To'yinchug' va uning joriyasidan da'vo qilmasligi O'tuz tilidan bitilgan (11–13- qatorlar). To'yinchug' o'z joriyasining o'rinsiz ishlari uchun O'tuz va uning qulidan da'vo qilmasligi To'yinchug' tilidan bitilgan (14–16- qatorlar).
(7)	Vasiqa tuzish jarayonini kuzatib turgan guvohlarning ismi-sharifi (16–17- qatorlar).	Vasiqani tuzayotgan idora xodimining so'zi.
(8)	Vasiqaga urilayotgan tamg'aning kimga tegishli ekanligi (17–18- qatorlar).	O'tuz va To'yinchug' ikkovining so'zi (<i>Bu tamya biz, ikägünün-ol</i>).
(9)	Vasiqani tuzgan idora xodimining ismi-sharifi (18- qator).	Idora xodimining so'zi (<i>Men Muñul Buqa ayitip bitidim</i>).

E'tibor qaratilsa, yuqoridagi matnlarda bir necha kimsaning (qarz oluvchi, qarz beruvchi, xat bituvchi va guvohlarning) nutqi o'zaro uyg'unlashib ketgan. Hujjatlarda yuridik kimsalar nutqining bu shaklda berilishi bejiz emas: ular o'zaro uyg'unlashib, matn ta'sirini oshiradi, hujjatlarda so'z bo'rayotgan yuridik kimsalar nutqining legitimligi, ishonchliligi, hujjatning rasmiyligini ta'minlaydi.

Xulosa

Ilk o'rta asrlarda yaratilgan turkiy vasiqalarni uslubiy jihatdan o'rganish quyidagi xulosalarni aytishga imkon beradi:

(1) Ilk o'rta asrlardan qolgan turkiy vasiqalarning katta bir qismi uyg'ur xatidadir. Hujjatchilik ishlarining uyg'ur

yozuvda olib borilgani, ayniqsa, vasiqalarning ana shu yozuvda ekanligi, o'sha zamonlarda uning mavqei va qo'llanish doirasi nihoyatda keng bo'lganidan dalolat beradi.

Uyg'ur alifbosida harflar soni oz bo'lishiga qaramay, yozuvning imlo prinsiplari turkiy tilning fonetik-fonologik, morfonologik xususiyatlariga tayangan holda mukammal bir darajada ishlab chiqilgan edi. Shuning uchun ham, uyg'ur xati yuziyliklar osha ishlatildi, ajdodlarimizning bebaho merosini, ma'naviy tafakkuri mahsulini kunimizga qadar yetkazib keldi. Ilk o'rta asrlardan qolgan vasiqalar ham ana shunday obidalarandir.

Vasiqalar uchun, uyg'ur yozuvining uch xil uslubi tanlangan: eng om-

malashgani yozuvning *yugurik* (ya'ni *kursivli xat*) turi; yozuvning *klassik kitobiy uslubi* (*yarimkvadrat / polukvadratnoe*); *klassik kitobiy uslub bilan oddiy yugurik xatning birikuvidan kelib chiqqan* (*yarimkursivli / polukursivnoe*) yozuv turi.

(2) Vasiqalarni oldi-berdi qilib turgan kimsalar bitadimi, maxsus baxshilar yoki idora xodimi bitadimi, bundan qat'i nazar, savodxonlikka alohida urg'u berilgan. Ularni bitishda matnning imlosi, xatosiz, yozma adabiy til o'lchovlari doirasida bo'lishiga e'tibor berilgan. Shuning bilan birga, hujjatchilikda rasmiy matnlar uchun ishlab chiqilgan stilistik o'lchov va qoliplarga amal qilinishi kerak edi.

Vasiqalarning til va uslubiy xususiyatlari ilk o'rta asrlarda turk jamiyatida hujjatchilik ishlari hamda huquqiy savodxonlik yuqori darajada ekanidan dalolat beradi.

(3) Vasiqalarda gap turi hujjatning turi, maqsadi, matn komponentlariga qarab tanlanadi. Jumladan, oldi-berdi vasiqalarida uning tuzilgan sanasi, sababi, oldi-berdining miqdori, bitimning boshlang'ich shartlari, vasiqa tuzish jarayonini kuzatib turgan guvohlar, hujjat kimlar o'rtasida tuzilayotganini anglatuvchi ma'lumotlar darak gap shaklida tuziladi. Belgilangan berim kechiksa yoki tuzilayotgan bitim buzilgudek bo'lsa, uning qo'shimcha kafolatlanuvini anglatuvchi ma'lumotlar esa buyruq gap shaklida tuziladi.

Qullarga erkinlik beruvchi yoki mulkni sotish bilan bog'liq holda tuzilgan vasiqalarda esa hujjat tuzilayotgan sana, kimga erkinlik berilayotgani yoki mulk kimga sotilayotgani, hujjat tuzish jarayonini kuzatib turgan guvohlar, hujjatni tuzuvchi kimsa haqidagi ma'lumotlar darak gap shaklida tuziladi. Qul yoki

mol-mulkning bundan buyongi egasiga berilayotgan doimiy egalikning kafolatlanuvini anglatuvchi jumlarlar esa buyruq gap shaklida tuziladi.

(4) Vasiqalarda jumlarlar sodda va qo'shma gap shaklida keladi. Gaplar, o'rni bilan, murakkab qo'shma gap shaklida ham tuziladi. Vasiqalarning ilk komponenti murakkab qo'shma gap shaklida bo'lib, tarkibida sabab ergash gapli qo'shma gap qatnashadi. Bunda ergash gap voqea-hodisaning yuzaga kelishiga turtki bo'lgan sababni ko'rsatib, bosh gap ayni sababdan kelib chiqqan natijani anglatadi.

Oldi-berdi vasiqalarida belgilangan berim kechiksa yoki tuzilayotgan bitim buzilgudek bo'lsa, uning qo'shimcha kafolatlanuvini anglatuvchi, shuningdek, qul yoki mol-mulk savdosi bilan bog'liq vasiqalarda uning bundan buyongi egasiga berilayotgan doimiy egalikning kafolatlanuvini anglatuvchi jumlarlar shart ergash gapli qo'shma gap shaklida tuziladi.

Hujjat tuzish jarayonini kuzatib turgan guvohlar to'g'risidagi ma'lumotlar bog'lovchisiz qo'shma gap shaklida keladi. Ko'pincha bunday gaplarda "guvoh" so'zi bilan birga o'sha guvohning ismi-sharifi ko'rsatib qo'ya qolinadi. Bunda sodda gaplarning bosh bo'laklari – ega va kesimi o'zaro teng munosabatli bo'ladi.

(5) Hozirgi tilshunoslikda rasmiy uslub uchun belgilangan o'lchovlarni hech bir o'zgarishsiz qadimgi turkiy tildagi rasmiy bitiglarga, qolaversa, ilk o'rta asrlar hujjatchiligiga nisbatan qo'llash o'zini oqlamaydi. Sababi, o'sha davr hujjatlarida, hozirgi tilshunoslikda rasmiy uslub uchun qat'iylashtirib qo'yilgan belgilardan tashqari, og'zaki uslubga, badiiy matnlarga xos vositalar ham uchrab turadi. Bituvchi-kotiblar fikrni

teran anglatish, uning ta'sirini kuchaytirish, vasiqani mazmunli va shirali bayon qilish, matn uslubining silliq va ohangdor chiqishi uchun, o'rni bilan, badiiy vositalardan ham foydalangan. Hujjatlar uslubiga og'zaki, so'zlashuv uslubi bilan bir qatorda, badiiy tafakkurning, badiiy uslubning, qadimgi turkiy adabiyotining ta'siri bo'lgan. Shunday qilib, va-

siqalarda og'zaki va badiiy uslubga xos bo'lgan stereotip jumlar tizimi amal qiladi. Ular rasmiy matnlarga badiiy bo'yoq berishi bilan bir qatorda, yuridik kimsalar nutqining ta'sirli va mazmunli chiqishi, haqqoniyligini ta'mingashga xizmat qiladi. Bu narsani qadimgi turkiy yozma adabiy tilidagi uslublar sinkretizmi sifatida baholamoq kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

УДД – Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Предисловие, транскрипция, перевод с древнеуйгурского Л.Ю. Тугушевой. Факсимиле рукописей. М., 2013.

К – Kul tigin bitigi: Sodiqov Q. Ko'k turk bitiglar: matn va uning tarixiy talqini. – Toshkent, 2004, 96–112.

ТН – Sodiqov Q. Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar. – Toshkent, 2016.

DLT – Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'ati-t-turk [Turkiy so'zlar devoni]. Nashrga tayyorlovchi Q. Sodiqov. – Toshkent, 2017.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

QB – Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari: N – Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zR FA Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nushasi (Tipkibasim). – Ankara, 2015; Q – Qohira nusxasi: Misr Milliy kutubxonasi, 168- ko'rsatkichli qo'lyozma: Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nushasi (Tipkibasim). – Ankara, 2015.

QUV – Qadimki uyur yeziqidiki vasiqalar. Na'srga tayyarlayucilar: Muhammadrahim Sayit, Israpil Yusup. – Urumchi, 2000.

Малов 1951 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951.

Малов 1959 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л., 1959.

Тугушева 1975 – Тугушева Л.Ю. Языковые и внеязыковые значения в дешифровке памятников древнеуйгурской письменности. // "Советская тюркология", №5. – Баку, 1975. С. 27–32.